

Милосав Бабовић

„ЛЕЛЕЈСКА ГОРА“ МИХАИЛА ЛАЛИЋА
(Поводом тридесетогодишњице коначне верзије)

У настанку уметничког дела први оперативни чин је *конструисање сижера*, који у синкретичкој форми садржи ауторову замисао, основне нити фабуле, актере и њихове сторије, идејна схватања и етичке принципе, психологију, односе, визију историјског времена и простор, речју — садржи *скуп инваријаната поруке*. У „Лелејској гори“ Лалић је тако и поступио: замислио је да исприча драму „осеке револуције“ у Црној Гори судбинама групе партизана „позадињаца“.¹ За конципирање фабуле послужио се својим ратним дневником, што је условило приметну *блискост историје и уметничке визије*. Све што је исприповедано у делу, догодило се у животу, само се, наравно, није десило онако како је исприповедано. Савременици, а поготову учесници ратних збивања романа у ликовима низа јунака називу *прототипове*, наравно не свих. Али и сторије препознатљивих прототипова имагинативно су креиране, у складу са планираним њиховим функцијама у глобалној структури дела. Ова особеност поготово карактерише ликове „непостојеће“ у средини одабраној за причу, у чему је творачки квалитет сижера и фабуле.

Категорију главних јунака чине седморица бораца² партизанске групе Ивана Видрића, чији је „заједнички именитељ“ идеолошка платформа и припадност политичкој партији, али су њихове сторије изразито индивидуализоване, а ликови брижљиво објективирани.

¹ Борци партизанских јединица и герилских група које после Пљеваљске битке, децембра 1941, и почетком 1942. године нису организовано отступиле за Босну, или су по директивама Покрајинског комитета КПЈ и Штаба партизанских одреда Црне Горе остале на свом терену да одржавају везу са народом и делују у позадини окупаторских снага, добили су назив — „позадинци“.

² Иван Видрић, вођа групе, Вељко Плећовић, комесар бивше партизанске чете, Бајо, инструктор Покрајинског комитета, Васиљ, Нико Доселић, Ладо Тајовић и Јакша.

У сижејној мрежи њима су конфронтирани вође четничких формација, од којих већина није објективизирана ни портретом — присутни су, углавном, именима и чиновима: Јузбашић, Гиздић, Арсенић, и минимално поступцима. Оба табора су слојевити; партизани имају оне „горе“ и „доле“, бивше чланове партије који су се „легализовали“ и „успрдели од страха“, или дисиденте који су прешли у четничке формације. Четнике разједа племенска и нахијска суревњивост, завист „нешпаћених“ према „плаћеним“, уствари милицији у служби италијанске окупаторске војске. Међу сукобљеним фронтима живи *народ*, чији репрезенти Мирко Кадушин, Таслач, Микља, Гривић, Маркелез, Масник, Неда, оцртавају широку карактеролошку амплитуду, изненађујуће непостојаности и мимикрије. Већина актера у току развоја фабуле доживљава еволуцију схватања и понашања, која остварује динамику радње дела.

Поменуће компоненте конституишу *историјску савременост* фабуле. Она, међутим, не даје максималну информацију, зато је аутор укомпоновао паралеле из историјске прошлости и то двојак: временски ближе и даље. Ближе паралеле датирају из Балканског и Првог светског рата, даље — из вековне борбе Црне Горе са Турцима. Доминантна је паралела *Арсланпашина година*, која има симболично значење. Паралеле истичу два типска феномена српске историје: издају „потурица“ и епско жртвовање верних завету слободе. Евокације из „Горског вијенца“ прожимају целу фабулу. Трећа варијанта паралела је *митска* легенда о Куптриму Рабљеновом, Злом кнезу Мирчети кривом, Бацану Катани, истребљењу Псоглава, Букумира, Крича. Остварују двојаку улогу: континуитет живљења у Лелејској гори и сугерирају уместо *линеарног кружно спирално* кретање историјског процеса. Најзад, овим „излетима у прошлост“ паралела су „излети у будућност“, визионарски, који успостављају *симетрију* конструкције сижеа.

2.

Аналитичко читање текста зауставља се на *почетку*. Иако почетак романескне приче није пресудно значајан као *прва реплика* у драми, која отвара радњу, ипак је важан ефекат који остварује. Познато је да су велики уметници у жанру романа водили рачуна о томе. Спонтано се намеће неколико асоцијација. Иницијална реченица Толстојеве „Ане Карењине“ у суштини садржи сав сиже: „Све срећне породице личе једна на другу, а свака несрећна породица несрећна је на свој начин“. Почетак „Тихог Дона“ сажима три суштинске компоненте сижеа: Дом Мелохових лоциран је на пресеку координата земаљске кугле и конституише центар света романа; близина матице Дона наговештава да ће дом захватити матица револуције; сличност поза деде Прокофија и унука Григорија: на *кућном прагу* и *са децом у наручју*, прет-

сказује сродност судбина. „Сеобе“ Црњанског почињу маестралном сликом: „Бескрајни плави круг и у њему звезда“. А „Дрвениш и смрт“ Меше Селимовића фаталистичком суром из „Курана“: „Позивам за свједока вријеме — почетак и свршетак свега — да је сваки човјек увијек на губитку“. Овакви почети наратије имају оптималну мнемоничку вредност.

Лалић је одабрао другачију варијанту отварања радње: *почетак без експозиције, почетак као наставак приче о збивању које се десило и траје*. Имајући у виду хронологију рата у његовом стваралаштву, „Лелејска гора“ наставља причу из „Злог прољећа“.

Наратор је и главни јунак — Лудо Тајовић. Избор је мотивисан. Ниједан други јунак романа не би могао да обави ову функцију, јер немају ни образовања, ни дара, ни психичке и емоционалне предиспозиције да доживе, просећају, осмисле свет са гледишта најближег ауторовом, да не кажемо истоветног са ауторовим.

Приповедање карактерише неколико особености: импозантно *богатство збивањског нивоа*, ствараног од ратних догађаја, личних драма актера и реминисценција; *паралелност токова наратије* у нивоу реалија, имагинације, снова, евокације прошлости, митова, фантастике, слутњи, предвиђања и пророштава; *ритам причања* је тако *динамичан* да се формална подела на делове и главе једноставно не осећа; сједињене су драматичност, конфликтност, полемичност, емотивност, занимљивост и метафоричност; приметна је *разноврсна парадигма модела приповедања*. Нарација ствара утисак *штафете*: од Тајовића у извесним интервалима преузимају причање Таслач, Масник, Нечекић, Лука, Неда, Гривић, „нови гласник“. Они казују оно и онолико колико поседује њихово знање и памћење, и чувено од других. Углавном, информичу о *свакодневности*: односима четника и Талијана, поступцима према партизанским породицама и симпатизерима, о „лојалним“ домаћинима из Капе и Гиздаве, хапшењима, племенским нетрпељивостима, Јузбашићевом предавању заробљених Рамовића талијанској војсци, њиховом стрељању и држању у моменту извршења смртне казне, о глади равној по злу Арсланпашиној години. Они откривају ко је издао Вељка Плефовића, ко обезнадио Ника Доселића, како је убијен инжењер Нечекић, о Колашинском затвору, о хајкама против партизанских група.

Наравно, сваки казивач уноси индивидуалну ноту, првенствено фразеолошку. Мирко Кадушин у обраћању не говори *brate*, него *браташу*: „Немој ме, браташу мој“, „Мора се, браташу“. Готово сваки исказ прате кумљења од страха и узречица „богами“:

„— Бојиш ли се ђавола?

— Бојим богами...

— Би ли убио Ника Сајкова?

— Не, богами!”

Мирко Кадушин не говори *гладујемо* или *гладни смо*, него безлично „гладно се“. Његово казивање је не само *без личног става*, већ и уплашена свест о збивањима, зато непоуздана информација. Поред овог, и најприземније опсервације, што открива лексичко-фразеолошко сиромаштво.

Занимљиво је зашто је аутор њему поверио улогу да 1942. упореди са Арсланпашином годином.

Таслачево причање звучи другачије. Ладо га и експлицитно назива извором информација: „Три дана тражимо Вуколу Таслача да нам каже шта има ново“. Осећа се извесна кохеренција нарави казивача и саопштења: углавном негативно животно искуство формирало је песимистичка резоновања о свету. Вукола није имао „ни куће ни земље“; окућнио се трудом и то је увећало његову самосвет. То мотивише његов потцењивачки тон о Нику Доселићу да „не умије да се чува“. Намеће Тајовићу мишљење да је Масник наговорио Талијане да му запале кућу, и самоуверено закључује: „Умије он једном руком да милује, а другом да коље“. У разговору о овци опонира Ладу: „Иде она за сланом руком, а не за тобом“. Са презиром говори о његовој слабићкој природи и школи: „Ти не би умио да је закољеш, откуд? У школи те нијесу научили како се то ради... Само сте узалуд дане губили“. Таслач не зна историју завичаја, али му то не смета да школованом Тајовићу доцира: „Овдје само кад је *вјетар гора лелече*, а доље народ *лелече* и од *вјетра* и без *вјетра*. Све би ово требало да се зове *Лелејска земља*“. Не устручава се да осуди све своје суграбане: „Изаветио народ, ослачио му се хљеб без мотике, тргло све да од пушке живи. Све Ђаво однесе“.

У другом сусрету потсмева се Ладу што не уме наћи скровитије место за спавање, што му је могао узети пушку и пропати је: „Товар жита дају Турци доље за пушку... А жито, на овакву годину, кад ми дјеца желе хљеба, то је нешто друго за човјека који има фамилију. Жито је свето, све оно оправдава“. И кајући се што није узео пушку наставља: „Зато што сам луд! Увијек сам био луд и остаћу такав до краја. Касно је да се учим памети и да мијењам длаку. Што се човјек у младости не научи, никад више не научи. Други зграбе што год им дође под руку; зграбе и оно што им не дође само, јер знају гдје ће га наћи и наћу га... Знају — знојем се ништа не може. Ово је проклета земља... Треба тврда петља да се ту живи, а не душа. Душа смета“.

Цитирани пасаж поред лакоће причања, обрта, изрека, исказа врло садржајног значења, открива извесну склоност говорничку, или, како народ каже „говорције“. У самоцени двапут ће поновити луд; у другој реплици реторични су обрти *да се учи памети*, *да мења длаку*. Затим се то понови у другој варијанти и оба дела исказа заврше истом негацијом „не научи“. Да би

рељефније истакао своју ману, уствари врлину, изриче похвалу другима, уствари их куди. И оба фразеологизма понови. Карактеристична је изјава о газдама. У семантичком нивоу не би изгубила ништа и да нема додатне информације: „... што јашу коње и носе златне цамадане, те кметују и главаре и крупно зборе“, али управо она реализује ниво *сликовитости*. И завршетак исказа о тврдој петљи и души је мудар и афористично звучи.

Посебно је значајно што Таслачев завршни суд прихвата и Тајовић: „И мени смета... требало би да се зове шепртља, а не душа“. И наставља — штафетски — да медитира у том духу. Таслачево казивање надраста ниво информације о обичним догађајима, занимљиво је и „паметарско“ и може повремено да одмени Тајовићево. Његова оцена Вучка Масника се оправдала. Савет „Не живи се овдје без песнице, без силе“, побудио је Лада да осветнички кажњава колаборанте и силеције. Најзад, његову причу о свету као „врећи чуда“ Тајовић је оценио афирмативно: „И нас је некако одредио, дајући нам мјеру и ослонац — не висио и нијесмо узалудни, нити су нам заслуге велике ни кривице неопростиве... држимо се у свијету чуда“.

Међутим, суштина Таслачеве приче је стварање заплета у Тајовићевом односу са Вучком Масником.

У првом сусрету са партизанима аутор је оцртао Масникову позу: „*Руке испружене у одбрану, савише се у покрет за загрљај*“. У овом гесту је битна особина личности: *амбивалентност*. Пошто се неискрено нарадовао сусрету са Васиљем, Иваном и Ладом, изговорио је прву реплику, типичну за свој менталитет: „Биће боље. Мора боље, пошто нема куд горе, а овако не може још дуго да остане“. Његова оцена стања је *блиска* партизанској, али суштина је у томе што *није његова*, већ само одглумљена. Паралелно са овом оценом похвалио је и окупаторску војску: „Спасава нас помоћ Талијана. Умирало би се да није ње“. Истина, саопштава да помоћ добијају само „лојални“ грађани, а партизанским породицама и симпатизерима „ни соли не дају ни за паре да купе“, али је окривио „пакосног Савовића“ који се хвали да је „покрштавао“ црвену Брезу и Мећу. Зато Масник предлаже Ивану да га убију. На Иваново одбијање „Сад нам није до тога, имамо преча посла“ поново реагује типично својим стилем: „Знам да имате, али ово би најпрече било“.

Следећим исказом Масник је прогнозирао трагичан крај Ника Доселића: „Просто је чудо како се досад одржао. Не би се одржао, долазио им је на пушке, али они изгледа *желе да га пошто пото живог ухвате*“. У смеру ове реплике одвијаће се фабула, али паралелно и Ладова сумња у Масникове намере. Слутњу изазивају две Вучкове двосмислене оцене: „Уобразио се у јунаштво, а јунака за зло има и на другој страни. Мисли да може оно што му је отац могао, а не може“, и савет: „Склоните га одавде!“. Дакле, Масниково казивање остаје у истом коду: *амби-*

валентно. Економишући бројем анализа текста, може се извести закључак: *Масникови исказу информишу делимично, а суштински су усмерени на дезинформацију*, што је евидентно у складу са ауторовом концепцијом лика.

Лука Тајовић саопштава Ладу како се понаша Нико у Колашинском затвору, захваљујући томе читалац прати наставак Доселићеве животне приче. А Неда га обавештава да је њена сестра Мага ухашшена, зато што је била „веза“ Вељка Плећовића. Тајну Вељкове погибије, међутим, открива неочекивано Драго Нечекић: издао га је „стари лупеж звани Косто Америка“, чиме се затвара Вељков „досије“.

Нечекићева нарација разликује се од именованих казивача зато што је комплекснија личност: идејно је близак партизанима, али је због болести остао у Капи под четничком влашћу. Стручан је у војним и техничким питањима (завршио је војну академију и машински факултет). Изучава Његоша, воли Пушкинову поезију и више га љубав према Русији везује за револуцију, него марксистичка теорија. Нечекићево гледиште је објективистичко: „Истина је истина и кад нам се не свиђа“. А истина је да Немци продиру на југу Русије; да се партизани „позадинци“ нису прославили, јер знају само да гину, и што је горе — гину без замене; да четници преосталим интелектуалцима припремају хапшење.

Конципирајући овако образовану личност, аутор је створио наратора — пандан Тајовићу, способног за третман значајних питања укључених у фабулу. Његовим резоновањем је обеснажио легенду по којој се предсловенско становништво Лелејске горе — Псоглави, Демуни, Кричи, Букумире — искоренило унутарплеменским сукобима, и фундирао тезу да су дошљаци уништавали староседеоце. А да би прикрили геноцид, измишљали су легенде о катаклизмама или мистичном нестанку: „Чим чујем такву причу, јасно ми је да се иза ње крије мучки покољ. Страхује хорда . . . пред непознатим судијама — покушава причом да их превари. Лаж се кроји по старом калупу, далеко старијим од зидина Атлантиде, па кроз три четири нараштаја, пошто прими локалне боје и имена, постаје предање и извор за историју у недостатку других података. И све данашње хорде, што су дигле главе . . .“. Иако је пуцањ прекинуо Нечекићево излагање, наставак је предвидљив: и оне ће измислити лажну причу да преваре потомке и скрију истину од историје. Нечекићевом тезом аутор посредно полемиче са Јованом Ердељановићем, тачније са књигом „Насеља и порекло становништва“.

Одустајући од честе праксе романсијера да главни наратор буде *инперсоналан*, Лалић је ту функцију доделио главном јунаку, Ладу Тајовићу, услед чега је у приповедању дошло до коренитог преокрета: *уместо да сви и све говори о главном јунаку, он говори о свима и свему*. Читалац ће све пејзаже и видике Лелејске горе видети онакве како их је видео Ладо; слушаће њене

ветрове, грмљавине и пљускове онако како их је он чуо. Чуће и непостојеће звуке и гласове које је само Ладо-јунак чуо, а Ладо - наратор назвао „звучним халуцинацијама“, као „душе помрлих жена преображене у гласове“. Осетиће мирисе за које Тајовић има феноменално пријемчиво чуло: *све што постоји јавља се човеку и мирисом, као и обликом својим*. Доживеће сусрете са личностима дела и формирати представе о њима у великој мери на основу информација, размишљања, сугестија, судова које наратор нуди и под утицајем његовог односа према њима. Догађаји, време и простор у свим метаморфозама, као инваријанта читалачке свести и доживљај, биће за већину копија Тајовићеве суме сазнања о њима и исповести његове душе. Наравно, текст уметничког дела богатији је конотацијама од нивоа фабуларног, зато даје могућност варијабилног доживљаја, али не доводи у питање *генералну поруку*.

У центру простора романа је Лелејска гора. Њене пејзаже Тајовић види у много видова: *перцептивно, у бунилу глади, на флуидној линији додира реалног и имагинативног, у сновима, симболично, фантастично*. Често се видови контаминирају. Први вид је, супротно очекивању, најрећи, као да је тим одустајањем од норме реалистичке поезике уметник желео да оквалификује време. Ладо посматра предео: „Језерце испод камењара с боровима избистрило се до дна, нема стоке да га мути долазећи на појило. Ни дивљач више не долази, разбјегла се од пунџаве — никаквог се трага не види у меком тлу поред обале...“. У планинском ентиријеру поглед открије и сточарско насеље: „Катуни, они што нијесу ујесен запаљени, су празни. Лопурје је брзо обрасло нагнојену земљу торова, колибе су оронуле — по томе изгледа да су већ годинама напуштене... Ако се види гдекоја колиба над којом се диже дим — неће бити да је колиба неког нашег пријатеља. Власт је добро пазила коме ће дати дозволу за издиг у планину...“

Оба описа откривају како се у рату изменило и лице планине. Али има нешто трајно у лелејском простору: маћехинска клима и оскудица: „Виде се засеоци на заравнима и коњи по пропланцима. Бијела жита још нијесу зрела. Љето је, као намјерно, закаснило — да продужи гладну годину. *Овдје често љета закасне, а зиме вазда прерано дођу*. У присојима гдје је сунце припекло плитку земљу, издвајају се окрајци њивица пожњевени прије времена. Зрневље, с муком извучено из зелена класја, суши се испред кућа на простртим поњавицама...“

Чешћа је варијанта у којој пејзаж заклања нека копрена, природна или имагинативна. Таквом сликом и почиње фабула: „Мало прије биле су ту ливаде, дивљаке и жбуње око путељака. С оне стране долине, ако се добро сјећам, ширила се висораван с јаругама. *Сад је све другачије*: магла легла преко рушевина, растаче их полагаано и упорно у тишини, од зеленила и чврстине остале су само нејасне успомене — оне се губе као у сну, или

пливају на таласима и појављују се на другим мјестима да ме изненаде. *Чини ми се да то и јесте сан*, само продужен нешто другачије него обично. Понекад се укаже нека стијена — маглом нападнут и *преобличен* остатак већ потопљене обале... Затим задуго нема ничег, само ми, *без сјенке*, нечујни, ронимо...“

Још фреквентнији је пејзаж као *фон*, или пратилачки елемент казивања, који флуидно балансира *између реалног облика и трансформације облика у буновном гледању нараторовом*: „Да скратимо пут, загазисмо у језерце ливаде. Тонемо у траву до појаса, три кривудава бразде остаје за успомену за нама. Сваки за себе, кроз три посебне капије окићене зеленилом, упадамо у тврђаву смрчеве шуме. Унутра је мрачно и мирише, а *све што се види наговјештава оно што не постоји*. Обичне празнине међу стаблима личе на стубове од биљуре и плаветнила: једна сува јела изгледа као звоник подземне богомоље. Као у сну или у омами ребају се привићења...“

Најсроднији вид овој варијанти је *пејзаж-привићење*. Ладо, на пример, овако види ливаду: „Очи су ми привikle на таму, ливада на излазу отвори ноћ као свитање прије времена. Насред ливаде стоји стијена, око ње пасе црно стадо жбуња клеке. Један жбун испред мене *уплаши се, откиде се из коријена и потрча по ливади*; не знам је ли привићење или су ме очи издале, или памет... Сад ће и то што је остало, жбун за жбуном да побјегне, па стабла једно мимо другог, па шуме и брда...“

Ови облици пејзажа се лако претапају у *фангастичне визије простора*: „Узјахао сам стијену Седла, држим се за гриву и подбадам камену коњину да се као бијесан ждријебац пропне у небо изнад долиноског свијета... Испод туђња каменог хата бјежи жбуње и дрвеће у продоле — личи на нејач што је кренула у збјегове за старцима у кожусима од трулине. Један одметнути бор се искосио према истоку, као ћерам над бунаром. Заљуљах ћерам, закачих сунце — ћипи његово бљештаво ведро. Нејач застаде на пола пута, испружи руке да их угрије, и оста тако, румена од сјаја, у скрлетним димијама, с малим вилама златних коса“.

Због оваквих видова природно делују паралеле пејзажа са психоемотивним стањима нараторовим: „Планина се подијелила — једна јој се глава купа у златном сунцу са заласка, друге се црне и мргоде под згомиланим облацима. *И у мени је нешто слично*: једна ми се душа радује ноћи, друга зебе од ње...“. У другој фабуларној ситуацији — исто: „Сједим и гледам *откинуто лишће* испод дрвећа. Није имало времена да свене, зелено је као јуче, по боји се не разликује од живог лишћа, а мртво је. Заиста је мртво, а хтјело би да се отме — покушава да трепери и да се окрене према сунцу... Ништа му то не помаже; везе су му покидане, сасвим је слободно и отписано... Некако је *слично самном*, поклапа се све до краја — везе су ми покидане, слободан сам и сувишан, могу куд год хоћу, само не тамо гдје сам био“.

На крају, многи пејзажи су у секундарној функцији приповедања, чији је примарни циљ исказивање мисли. Слика Лима управо има ту намену: „... Он је преконоћ на неким мјестима оставио старо корито... Једним јачим рукавцем испод пута назидао брану од стабала и камења да сам себе заустави и врати. Не може он без немира и мијењања, никад није задовољан; да је другачији не би га звали мушким именом — Лим. Послије сваке кише друкчије изгледа... млађи изгледа, тиме у мом сјећању обнавља чудесни приказ сталног покрета, слику вјечно младе снаге и упорне борбе с временом, коју сам при првом сусрету, негдје давно у дјетињству, наслутио у његовом хујању“.

У подтексту дескрипције реке је парафраза Хераклитове филозофеме „Све тече“.

Други приказ: „Било је безброј ситних сјенки на пропланку и крчевини пред нама, чучале су као везане свака под својим жбуном или стаблом и неосјетно расле. Сад их је по броју мање, а покриле су више простора него прије. Нијесу се удружиле, ријетко је и варљиво удруживање у природи, само се прориједиле у међусобној борби. Пузе тихо и прикрадају се једна другој с леђа, затим се устреме и прождиру се као рибе, или газде, као људи уопште...“

У Тајовићевом резонувању препознатљива је Дарвинова теза о борби за опстанак, као универзалном закону природе. Нов моменат је што наратор моћ природних закона преноси и на људско друштво. У контексту оваквог доживљаја природе су и семантизована имена локалитета³ фабуле: *Враговина*, *Вучји Поток*, *Ђавоља Пећина*, *Злоречица*, *Лом*, *Неврат Брдо*, *Побљеник*, *Проклетије*, *Пустара*, *Стрмоглавац*, *Џаковица* (крвава ливада), и све заједно — *Лелејска гора*, иконични знак простора радње романа и, даље — *земље*, која је „била звезда и постала блаћнава лопта“.

Тајовић и категорију времена схвата и именује низом видова. Време је свитање, поднев, сутон и ноћ; сунчано, топло и кишно. Поглавља дела се именују: *Недјеља*, *Кратко лето*, *Шанат лишића што опада* (јесен), *Арсланпашина година*. Нарација се веома често преноси у прошлост: Ладо се сјећа школских свечаности, студентских предатних дана; „када је краљ (Александар) долазио да посјети старевину у проклетој земљи Васојевој“. Барјактар Гривић прича о Балканском рату, када је црногорска војска ослобађала Метохију од Турака.

Овај вид историјског времена, углавном, не прати нараторов аксиолошки коментар. Тајовић посматра децу која се „играју рата“, и она су подељена на четнике и партизане, „дуцају и јуришају, прете покољем Турцима и јатацима“ које треба уни-

³ Лалић је измешао постојећа и измишљена имена локалитета.

штити. Од њихове игре обузима „туга око срца“ из два разлога: што његову борбу за будућност ова жива будућност потомака „осуђује док још не зна ни шта чини“; још дубљи узрок туге је што ће то ружно време „украшено хајкама“ за ову голотрбу, изгребену и прљаву дјецу остати „најљепши дани живота — детињство!“

У нарави се реба низ бизарности историјског времена. Иван упозорава Вељка да је настало време, кад је човек постао роба: „Овдје сад нема *другог извора зараде*, зато би те неки *продали*“. Слушајући из заседе разговор у коме се безимени парничар хвали сабеседнику да неће да плати дуг: „Имам, а не дам, тако сам му казао“. Тајовић закључује: „Ово вријеме је за њих тешко... Закон више није књига, него песница или пушка“. И Јакша мисли исто тако: „Ово није *вријеме морала*, него *мораши*“, наиме насиља. Постоји и интиман разлог за Ладову песимистичку квалификацију времена, јер то је „вријеме кад је све растанак“. Иако је изазвана растанком са Недом, оцена има и друге конотације: растанак са друговима, растанак са илузијама о људима, растанак са непомућеном вером у идеју којој је добровољно посветио младост.

У данима самотништва Тајовић често медитира о времену, као супстанцијалној категорији универзума. Време је за човека инвентивно подељено у два вида — „док смо живи“, и посмртно „док нас све живо не заборави“. Мисао сеже до филозофског нивоа и формулише закључке: „време је нешто празно — из празнине у празнину — што равномерно цури и никад се не утроши“. Закључак уствари преводи на језик суда *симбол пешчаног сата*. Завршница суда је дискутабилна. Наиме, може се схватити као да време постоји и независно од људске егзистенције, која се увек „потроши“. Међутим, самоосећању јединке противречи постојање човека — врсте. Ако би се остварило пророчанство апостола Јована — „Кунем се да времена неће бити!“, апокалиптичка визија „смака света“, *потрошило би се* и време, јер не би било никог да доживи постојање времена и своје постојање у времену.

Други закључак истиче разорну функцију времена: „Празно, а ипак има *зубе*; можда и нема ничег другог осим зуба — глобе и односи, а никад ништа не доноси — нема одакле“. И овде је семантички ниво исказа кохерентан метафоричком: наратор је разградио симболични знак — *зуб времена*, да би формулисао суд. Најзад, све изнијансиране видове доживљаја и презентирања времена обједињава нараторово схватање каузалности његовог дијалектичког тока, које гласи: „Чини ми се да сам на обали неког аветињског језера, гдје одбљесци не показују небо... не знам шта управо показују — можда вријеме, можда цијело наше трајање. *Оно што је прошло тражи спокој у дубини; гони га оно што за њим долази, и само гоњено...* Најзад остаје само промицање“.

3.

Већ у глави „Арсланпашина година“, Ладу Тајовићу је синула мисао да се треба променити: „Ја сам доста опраштао, више никога нећу да жалим“. Мисао се није односила само на људе из непосредне околине, већ се рефлектовала на цео систем схватања света: природе, човека, историје. Наравно, промене су почеле у идејнополитичкој сфери и шириле се ка дубини. Насупрот Јакши, кога је партија искључила за гуђу кривицу, а он се не жали, и Нику Доселићу, кога врећа неправедна казна, али ипак само поставља питања прихватљива за норме партијске дисциплине: „Кад сам ја то погријешо, Иване? И шта? Извршавао сам и кад се не слажем, прихватао сам и оно што су други избјегавали — па зашто сте ме онда овако спутали... да се склањам, као да сам губав“, Тајовић иступа као непомирљив критичар КПЈ, њених теоретских концепција и њене праксе деловања. Он је „насјечен“⁴ да бритко меље догматске истине и ставове партијских „линија“. А да би могао обавити ову програмирану функцију, аутор га је довео у ситуацију да прво лично савлада магнетизам старог уверења, које је у претходном периоду детерминисало и његова схватања и поступке. Тачније говорећи, ова два процеса одвијају се узајамно условљени.

Понашање Ивана Видрића и Бајово, који репрезентују партијску организацију, и у извесном смислу револуцију, изазвало је код Тајовића потребу *дистанцирања* које претходи настанку *критичке позиције*. Већ у другој глави приметио је Иванову навикну да „Убјеђује људе у оно што им се неће“. Наравно, он то не ради по свом нахођењу, већ по директиви. Од Ника захтева: „Морамо имати неког овде, да не губимо терен“. На захтев не утиче Доселићев аргуменат: „Овако ћете изгубити и терен и мене“. У контексту збивања Никова процена околности је убедљива, али неубедљива за логику „мора се“. Потребом везе са народом мотивисана је ранија одлука о враћању партизанске чете са Таре у Лимску долину. Последице су трагичне: чета се распала, а Вељко Плећовић је на „свом терену“ погинуо.

Тајовић сада почиње са ревизијом оцена о одлукама партије у Устанку, и мада је временска дистанца доста кратка, открива крупне грешке. Пре свега, што је забранила сељацима да опљачкају град — „Зашто смо спасавали трговце, дућане, ћифте варошке, од сељака?“ Два одговора која су директивно лансирана: да се *пошгује приватна својина* и да се *не цепа јединство народа* у судбоносно време, сада су му неприхватљива, јер зашто би сељачка једнократна пљачка била мање оправдана од дугогодишње трговачке и адвокатске пљачке сељака? И како

⁴ Лалић је употребио ово *поређење са воденичким каменом*, објашњавајући ми Ладово јеретичко мишљење у односу према догмама.

је било могуће јединство побуђеног народа са адвокатима и трговцима кад су „трговци хуља до хуље“ и презирали су „сељачине у опанцима“? Резултат „мудре“ политике био је да се село разочарало у комунисте и касније пристало на хајке против њих, а трговци су сачували капитал којим су финансирани четнички покрет! Партија, дакле, није предвидела последице, на шта ју је обавезивала руководећа улога у Устанку, јер руководити значи предвиђати и планирати.

После Устанка партија је донела одлуку да се ликвидирају колаборанти окупатора и четнички агитатори, „Објављивали смо у новинама имена смакнутих никоговића и „наставиће се“ из броја у број“. Ладо примећује: „Да смо више смицали, а мање објављивали друкчије би било“, јер најопаснији противници су умакли одмазди, налазећи азил у градовима под заштитом окупаторских гарнизона. Касније ће партија усвојити супротну одлуку: забранила је ликвидирање петоколонаша, што је њих охрабрило, а у партизанским редовима унело недоумице и отпор, које изражава Рељић на саветовању у Лому, отворено иронишући: „Ако сам добро разумио — сад ми фашисте не смијемо да кажњавамо . . . Је ли тако? Да чекам док ме убије, па да ја њега . . .“

После одмегања од „линије“, Тајовић, истина не за утеху себи, констатује да „Партија линију мијења чим опази да не штима“, чиме потврђује да не предвиђа токове збивања него им се само прилагођава.

Тај недостатак у раду, по Ладовом мишљењу, прати и другу ратну годину, што изазива провалу незадовољства: „То је оно што ме доводи до бјеснила: како смо у рат улетјели као с грлом у јагоде, као с грлом у ножеве; неприпремљени и беспомоћни као дјеца и јагањци“.

У грешке убраја и идеализацију сељаштва. Оно је за партију у индустријским срединама представљало *народ*, о коме се изграђивао култ врховног моралног ауторитета. Ратне године су, међутим, показале да је „добри народ“ масовно прихватио сарадњу са окупатором, учествовао у потерама против бораца за слободу, примао без зазора савести новац од поробљивача да би се борио за продужење свог ропства. Народ је Микља, која је купила од Ника Доселића ливаду за врећу жита, али му ни то не даје, већ чека да погине па да ливаду добије бадава. И Тробрк који тиранише Иву, знајући да је без заштите. И Косто који је издао Вељка Плеховића. И маестрално саздани Вучко Масник, спреман да једном руком милује, а другом да коље! Идеализација је такође скупо плаћена.

Критички усмерена свест открива грешке партије у целом спектру делатности. Није предвидела да и патриоти и салонски комунисти могу постати „лојални поданици“ окупатора, као и Брегоновици и Фројдовици, који су са партијом сарађивали од рата. Открива недоследност „линије“ и у односу према чланови-

ма. Јакшин брат Заро, даровит студент, због једне грешке је бојкотован, да би га касније Талијани стрељали. Нико Доселић и Јакша издржавају партијску казну, иако се у њихову оданост идеји не може сумњати. Тајовић је извесно време „отписан“. Насупрот томе, Мартић, члан комитета, „обновио је старо кумство“ са четничким командантом Арсовићем! А Бајо, који „ни-кад није видио како изгледа Главњача *изнутра*“, постао је делегат Покрајинског комитета КПЈ! Његовим ликом аутор је одлучно дискредитовао партијску кадровску политику. У студентском покрету није био активан, *чувао се*, зато се Ладо са једом сећа: „Кад нас је коњица јурила око Ташмајдана, Бајо је онда . . . тражио zgodну капију да што прије загребе. Капут и шешир, то га је спасавало. И шал — тако је личио на птичицу из виших слојева која је случајно у наше јато залутала“. Додао је лику још један компромитујући детаљ: увек је у џеповима носио по неколико отпусница из болнице, којима је обмањивао жандармеријске патроле.

Суштина Тајовићеве дискредитације није упућена првенствено личности („Бајо је *вјешто прескочио препреке и обрео се горе*“), јер се каријеризам јединке и у редовима комуниста може разумети, већ управо партији: зашто је такве људе бирала у руководећа тела. Таквим избором врећала је часне борце, Ладовог типа („Ако ћемо по заслугама, ја их имам више!“), и поткопавала веру да ће остварити праведне људске односе у програмираном друштвеном систему. Ову слутњу исказује Васиљ у полемичној реплици: „Боримо се за правду, Иване Видрићу, а уз пут ипак чинимо неправде — то је и мене дуго поткопавало, зар не може и друге да поткопа?“. Неоспорна потврда томе је промена у Бајовом понашању — која фрапира Лада: „Више нијесам сигуран да је то онај исти Бајо, што сам га познавао. Избрисао је сва заједничка сјећања и хладно прелази преко мојих покушаја да их оживим“. Још је значајније што се уживео у улогу руководиоца овлашћеног да наређује, оцењује, суди, и „не примјећује како му се рјечник своди на *треба и мора*“. Коначну дискредитацију садржи нараторов закључак да то није Бајово лично својство, већ *школа*: „То је била нека посебна школа гдје су стално понављали треба — мора, треба — мора, док су све друго позаборављали“. Упадљиво ироничан тон закључка не доводи у питање озбиљност оцене и осуде.

Избор Бајов открива још један разлог за критику: ни партија се није ослободила *племенског менталитета*. За презентирање ове чињенице аутор се послужио посредним моделом — ликом Гојановим, који је јавно изражавао неповерење према партијској организацији у Полимљу и чак претио да ће „довести батаљон Ла-

каца⁵ и приморати Васојевиће „да клекну на кољена“. Бајо се, наравно, неће изразити овако неопрезно, као „шоферчина“ Гојан, али је уствари делегиран да контролише рад партије у Полимљу. То наратор вешто открива разликом у тону излагања на састанку „остатка јединице“: Бајо „сикће“, а Иван говори „тихо“. Осећа се подређеност, која налаже опрезност („лукаво“). Изнервиран Бајовим наредбама, које подсећају на подофицирске, Тајовић демонстративно ћути: „Нећу ништа да говорим, јер — биће како Бајо хоће, иако се то мени не свиђа“. Атмосфера састанка имплицитно води уверењу да је појам „партијска демократија“ гола фраза.

Откриће наратор још неколико неподударности партијске фразеологије и стварности партијског живота. Најпознатија лозинка је *једнакост људска*, а ње нема ни у партијској организацији, и то сведеној на минимум — на групу позадинаца. Јакшу су казнили што су други опљачкали магацин. А Шанчевић је из магацина *сам узео* одело и обућу, али њега партија није ни опоменула, јер он је „поглавица“. Васиљ упозорава Ивана да има двојак однос према Вељку Плећовићу и Нику Доселићу. То би се могло разумети (мада не и оправдати) када би било последица Никове казне, међутим, узрок је сасвим друге природе: „Вељко има братство, масу, а није самац као Нико“. „Варамо ми себе и друге кад кажемо да су нам сви једнаки. Није тачно да су нам једнаки — увијек нам је био пречи онај који је јачи у нечему, који има залеће и утицај... То је опочетка и сви тако“.

Преузимајући Васиљеву реч, наратор даје податке да је „три године чекао да га приме у СКОЈ; а друге су примали за три мјесеца или за мање, према националном или баво би знао каквом кључу“. Факат што се Иван само „крсти лијевом руком“, а не опонира — одговара и његовом карактеру и дијалошкој ситуацији: нема аргумената да оспори Васиљеве тврдње, а мора да изрази неслагање, а чини то *гестом*.

По статуту, стална тачка дневног реда партијских састанака била је „критика и самокритика“. Теоретски она је осигуравала равноправност у оцењивању деловања и чланства и руководства. У пракси, Доселић је критиком зарадио „немилост“ вишег форумa, судећи по Ладовој оцени: „Уствари, причина је прича кад се каже да је критика потребна — причају је горњи кад доње критикују, иначе нико не воли замјерке... Оно од чега наши болују, и ја исти, освета је: чим ти неко мало нашкоди, ти ћеш њему двапут више!...“ Зато Ника нису послали у ударни батаљон, него су га „отписали“, оставили самог — да пропадне. И Лука, сељак патријархалног морала, критикује однос партијског руководства према Нику и каже Ладу: „Криви сте, немој да

⁵ Лакци су Пипери. Межда им је аутор дао име по сећању на стихове из Кола краља Николе: „О танкоме брашњенику, хитао је Пипер лаки...“

причаш! Какво је то друштво што човјека искористи до голе кости, па га послије пусти . . . да пропада“.

Чињеница да статут партије предвиђа казну *бојкотом* довољно говори не само о недемократичности, већ и о нехуманости односа у самој организацији. Како бизарно делује нараторова информација да Јакша четири године није смео да разговара са рођеним братом Заром! Још је поразније накнадно размишљање да је бојкот из система казни партијске организације пренет у систем казни на Голем Отоку, који је постао *знак тортуре и понижавања човека*. У овом питању најбитнија су *два типа мишљења* из којих је резултирао погрешан однос према људима. Намучен самовањем, Тајовић жели сусрет са друговима, али истовремено зна да би се жељени сусрет претворио у сужење: „Брзо би скочили да испитују: што нијесам у дроњцима, као они, што ми мирише дах на месо и на жену, што су ми крваве руке, и што сам Гаља злостављао и Тробрка осакатио, и сва зла редом. Не би им ни на ум пало да сам понекад учинио зло за боље, то је код њих подијелено и *никако им не иде у главу да није свако зло за горе*. Настало би прегласавање око казне, па искључење, па да ме гледају са жаљењем или са презиром, а ја да се вучем за њима као проклет издвојник. Послије би ми казна истекла, ако бих дуго живио и покорно подносио“.

Стандардно понашање другова у завршном исказу констатује *неспособност руководства за дијалектичко мишљење и оцењивање збивања*. Иако се декларативно позивају на дијалектички материјализам, поступцима то демантују и показују да су заробљеници *догматског типа мишљења*. Ако су читали Маркса и Лењина, залуд су их читали. Уосталом, и без њих су могли схватити да није свако зло — зло, јер су као Црногорци и интелектуалци свакако читали Његоша и могли памтити његове стихове:

„Зло чинити да се од зла браниш,
Ту злочинства нема никаквога“.

Ђаволово резонување откриће законитост, коју Тајовић није хтео да каже у своје име. Наиме, да комунисти не могу остварити планирани друштвени поредак једнакости, слободе и братства, да неће помоћи ни „гвоздена“ диктатура пролетаријата, јер револуционисући концепције о друштвеном систему, нису могли суштински променити себе. Истина, ова предвиђања јавиће се прво у Ладовом монологу: „Ту правду, за којом идемо кроз све ово, слабо ћемо остварити ми који смо и сами неправедни“. Ђаво, међутим, излаже коначно дефинисано предвиђање шта ће бити после победе: „Али чак и кад би била тачна (претпоставка) шта значи побједити? Отјераћете с неких јасала неке што су се тамо жирили. Међутим, прије него стигнете до тих мјеста — јасале ће већ бити празне . . . Чиме ћете хранити народ? И шта ћете

сами са собом? Неки ће обући нове чакшире, а онда ће га упецати љепотица парле ву франсе, и запослиће га да им набавља папире за куповину нових крпа и бинђува, запослиће га том набавком да заборави шта је мислио, докле стигне гдје није хтио...“

Дакле, улогу главне сметње препорода света одиграће *људски фактор*, зато Ђаво закључује: „Јалова ти је нада у промјене, јер се ништа не мијења да постане нешто друго него оно исто што је било“.

Нарација експлицитно и конотативно формира два сазнања: прво, у току *целе фабуле нема примера да је партијско руководство признало грешке*. Чак и када укида раније своје одлуке, не указује на њихову неоправданост, већ их мотивише објективним околностима. Типичан пример: Јакшу су вратили у партију да би се „самци саставили по два“ и могли да стражаре на смену! Друго: збир откривених недостатака партијске теорије и нарочито праксе потврђује да је *фактор човек најбитнији узрок* зашто се неће остварит идеал — *праведно друштво*.

4.

Тајовићева критичка позиција према партији логично је прерасла у преиспитивање идејних основа револуционарног покрета — марксизма и материјалистичке филозофије. Наравно, он не врши ревизију схватања света у целини, већ опсервацијама и приговорима оспорава неколико фундаменталних ставова: концепције природе, човековог бића, историје друштвене заједнице и њених законитости.

Марксистичка теорија истиче *разлику* између законитости у природи и људском друштву, иако констатује универзални принцип дијалектике у обема сферама. У природи он је иманентан, инстинктивно-интуитивно програмиран за акомодацију у биотопу, ради одржања јединке и врсте, примарног услова опстанка. Човек се, међутим, разумом отео апсолуту природних закона и усудио се да *свесним радом* мења услове биотопа, а поготову организације друштва, и као противтежу закону еволуције прокламовао начело револуције. Апологирајући човеков разум и рад, марксистичка теорија је високо оценила *улогу свести и мисли* у формирању човековог сазнања о положају у друштву, конкретније — формирању класне свести као битног фактора историјског развика. На овим премисама су засноване Марксове филозофеме: *Историја не чини ништа, све ради човек* и *Историја човечанства је борба класа*.

Тајовићева лектира — Маркс, Енгелс, Дарвин, Павлов и др. — презентира посредно читаоцу основе погледа на свет које почиње да ревидира. Рат и сукоб добили су улогу експеримента

за откривање суштине човека; резултати су фрапантни. Мирко Кадушин кад год има прилику — краде; Микља се досетила да наплаћује „за јарца кад ујесен скаче на козе“; најближи роџак у кога су се Рамовићи могли поуздати — предао их је четницима; Масник је наговорио Талијане да Таслачу запале кућу; а Таслач жали што није узео пушку Ладу кад га је затекао на спавању. И маса поступа истоветно. Кад је четничка власт наредила да се изгинули партизани избаце из гробља, „док су се чељад мучила са земљавим лешевима и нагрулим сандуцима — њихови роџаци, сусједи и негдашњи пријатељи окупљали су се близу гробља да гледају и пјевају *Партизани црни врани, црни су вам дошли дани*“.

Сума података открива себичност, грамзивост, непоштење, опаке нагоне и намеће Тајовићу „примисао“: „Од земље и воде живе, а не од празних прича. Више воле пањок данас него колхоз и слободу прекосутра“. Мисао ће се поновити у другој варијанти: сељацима је „преча зимница за стоку него четници и партизани и сва ропства и слободе од Мурата до Хитлера“. Помећуте видове посртања моралног изазвали су *глад и страх за живот*. Упадљиво велики број актера романа понавља синтагму *Арсланпашина година*, упамћену због помора од глади и погибија. *А страх за образ у маси се готово не осећа*.

Потчињеност елементарним потребама живота упућује Тајовића ка уверењу да морал, доброта, част, праведна идеја немају за већину људи вредност која им се приписује. Да њима не влада духовност, већ телесност. Због тога ће се процес изграђивања његовог новог схватања човека одвијати *од идеологије ка антропологији*.⁶

Тајовића су збивања натерала да пре свега измени мишљење о себи: уместо представе да је део снаге која треба да промени свет, схватио је да је „авет из књига и утопије која узалуд покушава да промени природне токове“. Као последица јавила се тежња да изнова осмисли човеков статус у природи, изграђујући назоре на основу осведочених факата, уместо схватања научених из књига и прихваћених без провере. Перцептивни фонд сазнања упућује га закључку да *разум и рад* нису укинули у људској јединки и заједници деловање закона наслеђених из стадија анималности, отуда се појавило у нарави толико слика и мисли које конституишу паралелу *човек — природа*. Посматрање кућништа Тајовића измамило је мисао: „Чини ми се да су од природе људи научили да људе хладно гледају и намјерно заборављају“.

Још упечатљивије изражава „равнодушност“ и укупност односа Тајовићева опсервација о планини, која се прихвата као персонификација природе: „Она стоји, *нијема неман* од камена, у ви-

⁶ На питање зашто је тако конципирао лик, Лалић је одговорно: „Идеологија је повремена, а биологија вечита“.

сини — баш је брига! Само гледам и осећам како планина диже плаву и расте и растући подрхтава. Има у том подрхтавању и пропињању *мукe, страве и сљепила црне страсти*. Она је на свој начин жива и луда је у заносу покушава да се отргне и полети кроз чисто празно плаветнило према сунцу... Све своје заострила је и управила на ту страну — *дрвеће* да управо увис расте, *стијене* да стоје окомито, *орлове* да лете према сунцу и *људе* да луде сањајући о срећи која је недостижна“.

Пре свега, синтагма „нијема неман“ утврђује *зверско начело* природе. Оно се потврђује и следећом атрибуцијом — *страва, сљепило, црна страст* — и одсуством било ког епитета *доброте* и *милости*. Чак и то што зовемо небом је „празна плавет“. И стремљење ка сунцу није знак оплемењености, већ нагонска тежња да се што више узме од *извора живота*. Кључни елементи за схватање Тајовићеве концепције у настанку је завршни исказ: *човек се не издаја из ланца нижих облика живота, дрвећа, орлова, напротив, сагледан је у заједници са њима, што треба схватити као поданство јединственим законима*.

Овај став се дограђује у Тајовићевом медитирању изазваном интимним поводом. После Нединог признања да је затруднела, мисли о потомку: „Прво има да се *плаши* и да *плаче* — од паса, ноћу, а од људи и дању и ноћу. И од глади, и од трња, од неправде... плакаће док не навикне да се брани, да замке заобилази и другима замке поставља. Послије ће му бити лакше. Од *дрвећа ће научити да стоји право, од камена да се држи чврсто*, само од себе ће доћи остало. Ако га све то изда и прогна — у самоћи ће наћи небо да се утјеши гледајући га“. Сви елементи — страх, пси, глад, трње, дрво, камен, небо — успостављају споне са природом и непрекинуто деловање борбе за опстанак.

Тајовић и природу доживљава као свеопште хрвање: „Дрвеће што стоји, изгледа да укосо стоји... Гране му се гребу, жиле даве једна другу — *покољ под земљом и у ваздуху*“. И сенке дрвећа види тако: „Пузе тихо и прикрадају се једна другој иза леђа, затим се устреме и *прождиру се...*“. Пре него ће доћи до уверења да се између законитости у природи и односа у људској заједници може, у принципу, брисати граница, Ђаво ће му упорно указивати на универзалност природних закона: као што „постоје закони клима и струја, све кругови, зна се гдје која цвјећка расте и какве плодове има да донесе“, тако и код људи *јачи — глачи*: „На врху су прождрљиви, што се не могу заситити. Испод њих су улизице да им се диве, кардинали, гувернери, председници и пословође свакојаке. Испод тога је војска да то брани, а на дну су поштене будале што аргатују и понекад се буне и стално се надају у промјене... Свића ли ти се распоред?“

— Не, ако се не прекрене.

— ... Па да мишеви гоне мачке? Ти си луд!“

Неприхватање логике реалија квалификује се као лудост. Из ове концепције потекао је низ поређења људи — животиње, чак је упадљиво често. У глави „Катун“ псећи чопори су названи „сабори псећих сгранака или вјера“, а људски односи упоређени са псећим клањем. Овчарски рундови из планинских насеобина „долазе да успоставе праву вјеру и да подаве јеретике из низине. Они су своје проповиједи почињали величанственим басовима . . . хум, грум, грум бум — у име бога, цара и закона. Гријеси долине секте, које су набрајали, тешки и све тежи, најзад би их сасвијем разгњевили. Тада би се скупили у ковитлац и почињали клање . . . По ономе што се чује, изгледало је да *јачи слабијима гуле коже* . . .“

Паралела разрађује Ђаволову тезу у спору са Ладом, и тако је очевидна да би се анализа на овом примеру могла и завршити. Али да не би деловала као изузетна траума, укорењена страхом из детињства, потребно је указати на функцију њеног понављања. Већ у наставку цитираног пасажа, Тајовић страх од паса замењује страхом од људи, јер „гдје су пси, тамо и људи има“. Иако се цело резоновање мора примити у контексту немилосрдних ратних обрачуна, ипак мисао „Заморни су сусрети са људима . . . Пазиш да те не преваре у разговору, да унапријед погодиш којој страни припадају, и шта се скрива иза лажи што их причају, да им никако не откријеш нешто важно . . . После тих разговора сам себи личим на пса, који се храбро клао и једва се, у ранама, жив извукао“, има дубље и трајније значење.

Читаоца мора изненадити број варирања паралеле: „Човјеку је као животињи суђено да тумара по простору“; „Човјек је дрска животиња с наследном склоношћу да се уобрази“; Тробрк „њуши као звјерка, која није навикла да се у лову ослања на вид“; И Јакша „њуши ваздух као да ме осјетио“; у Таслачу „пробудио се вук: гладнији је чак и од мене . . .“; уосталом, *помен — омен — Вукола*. Међутим, Ладо ово опажа и у себи: „Зарежа из мене непозната зверка“. Овакво самоосећање најекспресивније је исказано у епизоди о убијању вола. Чим је Тајовић пошао да га гражи, осетио се као *ловац* у коме се буде нагони: „Зуби моји и зуби курјачки — браћа су, свеједно су, покреће их иста ватрена жеља изнутра“. Када га је убио и заклао, *напио се крви* као што је то радио Беле Тробрк. Тробрк је примитивац, а Тајовић београдски студент, оплемењен књигом и осталим видовима духовности коју велеград пружа, али и њему крв „није непријатна“ као што је замишљао. Да вапај „Захвати више“ није само глас глади, потврђује даља самоанализа: „Чини ми се да нијесам сам. У мени су оживјели моји незнани преци, *месождери, вични клању*, да ме науче оном што су други пропустили и да *узгред уживају*. Гурају ме, исправљају ме, казују ми кад треба право, кад *искоса*, понекад ми ухвате руку и поведу је како треба“. Аутор и није могао радњу, коју јунак први пут у животу обавља, мо-

тивисати другачије до нагонско-интуитивним механизмом. Међутим, суштинска функција призора је у доказивању да се миленијумима развоја потискивана сила нагона очувала у корену човеке природе. Посебно изненади што је у чину дерања коже оживела и препотопска *наслада*, коју наратор опрезно наговештава *поређењем коже са сомотском сукњом, па опне лоја са потсукњом*. Изазовно смела паралела успоставља бескрајно дуги лук од виспреног интелектуалца XX века до прапредка коме је скотолаштво било навика, и који није далеко одмакас од анималиног стадија.

Не може се заобићи још једна Тајовићева медитација, јер успоставља равнотежу грабљивих закона природе и цивилизације. „Прво сам мислио да их је (Лелејска гора) примила од змија, лисица, орлова, вукова, јејина, али после сам увидео — не само од њих. Дошли су јој такви обичаји из равница и уображених цивилада, и долазе јој непрестано са таласима отмичара што стално заплъскују са Запада и Истока. Немој ми рећи да то нема везе са марксизмом — има везе! Сад не знам тачно је ли Енгелс, али сам сигуран да је један од наших онај што је написао: „Природа се може савладати само сазнањем и примјеном њених закона. То што важи за природу, биће да важи и за људе“.

Овај прави услов зла и ружног код мисленог читаоца мора изазивати питање: зашто Лелејска гора (људска насебина) није усвојила нешто од лепоте Лелејске горе планине — природе? Један пејзаж оправдава претпоставку да је аутор доживео ту дилему: „Зашао сам у ситну шуму над ливадама . . . — *ход се не чује од славуја* . . . Све гране су окитили чипкама од сребра и бисера, ките и даље, не престају . . . Колико је ту раскоши и извијања, дозива и свјетлцања! Имају своја мала царства и у њима своје законе, независне од људских, ратних и несрећних. Туга ме ухвати од зависти: *човјек, изгледа, никад неће моћи да створи такво своје царство, гдје би све било љубави и лепоти посвећено*“.

Нараторова неверица, и поред оgrade — „изгледа“, — имплицитно види разлог у човековим *негативним својствима*. У том погледу је значајно Тајовићево запажање да остала створења у планини човека доживљавају нагонском слутњом управо тих својстава. Веверица га је гледала неколико тренутака и „стругнула“; дивокозе увек опазе Васиља пре него он њих и пењу се на литице „да га одозго гледају“; „разбјегле су се и змије“. „Тако животиње због нечег сматрају да смо ми опасна створења и ништа нам не верују“, — формална наивност не умањује озбиљност закључка: „*То мора да се за нама вуче неки наш месождерски задах, сличан курјачком — зато је све празно и тихо гдје се ми настанимо* . . .“

Паралеле људи — природа и људи — животиње у знатној мери дефинишу Тајовићеву концепцију човека, јер цитирани су-

дови очевидно значе одустајање од марксистичке тезе да је човек хабитус резултат друштвених односа. Наратор није само овим смером размишљања одустајао од схематизма социолошког схватања, већ је очекиваним и неочекиваним поступцима јунака, енигматичним душевним стањима, сновима, опсервацијама и медитацијама најспособнијих за мишљење многоструко потврђивао сазнање о изузетној комплексности фенотипских и генотипских особина човекових, коју назива „унутрашњом помрчином“.

Приметна је, на пример, способност личности да *осети* и *предосети* више од квантума чулних моћи... Ладо доживљава стање када је „неко непознато чуло назрело у даљини створену опасност и нашло начин да га узнемири“, наиме да га упозори. Други пут, „мозгајући“ о потерама, констатује: „Разум ми много не помаже да се с њима мимоиђем — све су варке и надварке надмашене. Ни чула ми не помажу — имају и они чула. Мора онда да је *над-њух то што ме спасава*: опази их надалеко, наслијепи, одвуче ме гдје их нема, задржи ме док пробу, затим спава“. Кад је сазнао за Вељкову погибију, Тајовић каже себи: „Прије недјељу дана је то било, а ја сам *баш тада осјетио онај немир у Пустари* и потребу да овдје дођем“.

Реално је претпоставити да су поменути психофизичка стања изазвана сталним страхом за живот гоњеног човека, али изотрена *интуитивност*, која чува угрожену егзистенцију и чак предвиђа опасност не само за себе већ и за друге, недвосмислено оспорава рационалистичку концепцију човекове личности и уверава да његове латентне потенције сежу изван и изнад чулно-разумског лимита. Готово са Толстојевом снагом уроњавања у телесно, Лалић открива везе спиритуелности и физиологије, изузетну полиморфију људског бића, коју му је природа подарила, а једна схематична теорија отимала.

Многообличје има скалу негативних и скалу позитивних особина, у интеракцији, која се манифестује у односима људства романа. Већ у првој сцени фабуле наратор уочава *нетолеранцију*, коју назива „рогљањем“, и теобу заједништва, исказану у љутитом питању: „Па што онда идемо заједно, зар не бисмо могли да се растанемо?“ Значај овој појави даје Иваново саопштење да је и у групи Ушћана исто стање: „Рогљају се између себе, у томе троше оно мало снаге што ју имају. Не подносе један другог, не виде откуд им зло долази, чини им се да им једном од другог долази“. Истоветност односа у партизанским групама Тајовићу је аргуменат да закључи: „Природно је за људе који су под истим кровом да не могу без свађе“.

Конфликтним ситуацијама аутор ставља на пробу *колективност*, један од суштинских принципа на којима револуционарна теорија заснива и планира да реализује будуће друштво. А фабула вишеструко доказује како се тешко са њим мири човеков *индивидуализам*. Тајовић се начелно бори за сав поробљени на-

род, али Нику признаје: „Не бринем ја за друге, него само за њу (Иву) и дијете!“. Изненађује и његово признање: „Досадили смо један другом, знамо напамет један другог, нема шта ново да се каже“. Уследиће више његових запажања и оцена овог типа и намене: „Волим што је Иван отишао. Ипак је промена — један мање!“ Сусрет са Јакшом показује да и он осећа тегобу од других: „Просто му није стало до мене, сувишан сам му и досадан“. И сам не скрива: „И Јакша мени смета“. После овог не изненађује Ладова теза да је самоћа не само привлачнија, већ и природнија. Изненађује га Доселићева жалба на усамљеност, јер сматра да једино *сам човек живи по својој вољи, коју му други не ограничавају, не одузимају, му собом време и спокој*. Чак по томе како људи подносе самоћу рангира њихову вредност, и не само стабилност карактера већ и укупне интелектуалне и духовне квалитете: „Нико је ипак *ограничен човек без маште. То што није могао да издржи самоћу доказ је да су му недостајале особине неопходне за човјека од веће вриједности*“.

Неслагањем са Никовим самоосећањем аутор мотивише Тајовићев кључни исказ: „Луд је, чини ми се, иначе би му јасно било да је баш *самоћа природно стање ствари*. Јесте да смо се навикли да у ројевима живимо . . . али зато не треба уображавати да је наше вријеме неки нарочити вијек људства у гомилама. Суштина је остала без промјене: сами смо се родили, сами ћемо и умријети, као сви они прије“.

Ова мисао још једном апострофира власт закона природе у људској заједници. Али одмах изазива и радозналост: са којим је циљем аутор сугерирао Тајовићу да искаже суд који није тешко оспорити, управо чињеницама из сфере на коју се позива. Јер у природи су заправо чешћи облици заједница: јата, чопори, ројеви, мравињаци. А феноменима рођења и смрти не може се оцењивати садржај живота за који се човек раба, јер нормативно човек живи увек у некој заједници: раба се у породици, ствара породицу, мишљу и радом обезбеђује егзистенцију себи и заједници.

Мислим да Тајовићев суд треба схватити као ауторову потребу да главног јунака објективира дијалектички: и кад је у праву, и кад застрањује. И у процесу мењања. На то упућује неколико момената. Када је Неда његову изјаву „Сам сам се и родио“ оспорила народски спонтано „Сви се сами роде, а не могу да живе сами“, Ладо није одговорио. Није ни могао. Касније ће самоћа формирати другачију оцену о себи: „Сам је човек несрећна луда што се коље сама са собом, и бунца, и фантазира“, а аргументи су Врановић, који се издвојио па издао, и Нико Доселић — остао сам па пропао. Међутим, најуверљивије одустајање од раније тезе јесте доживљај састанка у Лому. Иако су информације углавном неповољне, иако му се Бајо и Шанчевић,

дискусија и закључци нису свидели, ипак је изазвао племенито узбуђење и оптимистичку мисао: „Одједном видим да десетак лица која се искрено осмехују, јер се воле, јер не могу да се не воле — вриједе више него мало сунца. То је то наше сунце, људско сунце — оно је она новост и промјена коју сам толико жељно чекао. Јесте криза и јесте гадно, облак сунце ухватио, гору гама притиснула, али мушка прса још нијесу охладњела и ми ето понекад знамо да сами себи сунце скујемо . . . Гријешите се и праштаће се — такав је живот; гинуће се — таква је борба; никад се више нећемо срести сви ми што се сад растајемо, али ово мало сунца што смо га један другом дали нико нам више не може узети“.

Узбудљиви тренутак, иако прожет слутњама могућих несрећа, ипак је осећањем *сједињености* оспорио *чар слободе у самотништву* и поготову као меру у оцењивању људске вредности.

Сталност мутација огледа се и у Тајовићевом самољубљу и егоизму. Једном је могао да омрзне Вељка Плећовића „од зависти, јер има оно што за мене постоји само у сновима“ (љубавници); у односу према Никџу је недружеван, непријатан му је и његов „потмули глас“, али кад је заштитио Иву, „одједном је заволио и Ника и његов мукли глас“. У тренутку одлучивања дали да иде са групом или да га оставе за везу са народом, Ладо осећа да треба да му помогне, али превладава супротно осећање „баш нећу да му помажем“. Он и не крије да је од околине научио да *нема милости*. То не значи само према средини непосредног контакта, већ према људима „далеким“, како каже Иван Карамазов. Гледајући жене и дјецу како беру штаваљ да се спасу од глади признаје „а ја их ипак не жалим“. Ово може бити и имплицитно опонирање егзалтираним порукама Горког да човека треба волети и поштовати, али у сваком случају није резултат тренутног расположења, већ пре *становиште*.

Два момента Тајовићеве немилосрдности могу изазвати индигнацију. Чежња за Магом узрок је зависти према младићима који имају дјевојке, „љубе им уста и све“; они су у његовој представи господичићи, „ћуџи и мекиши“ и то завист претвара у мржњу, која се отима контроли разума, моралног начела, и прети одмаздом: „ . . . ала ћемо их *истријебити кад једном дође наше!*“ Други моменат су Тајовићеве нервни наступи острвљености према Јакши: „Понекад ухватим самог себе како му гледам меко место испод грла — за тренутак би му гркљан и дах прекинуо. Постидим се и уплашим од те мисли, стид и страх се помијешају да ме огорче: Јакша мени само смета. Он ме гледа кад не пазим и види ме како ја нећу, и суди ми у потаји . . .“ Егоизам и сујета сатерали су Тајовића у процеп додира људског са зверским. Али и ово стање је тренутак у динамици манифестовања потенција људске природе, као и егоизму супротна радост да подели са другом оно што му је најпотребније. Истина, није се први сетии

да прегладнелом Јакши понуди, али кад је затражио, извукао је из торбе и пружио му симболични „залогај“: „У испруженој руци осјетих невјероватну радост давања, чија је сласт била основ старинских вјеровања и обреда са сољу и хљебом. Гледај, помислих, запало ме да и ја једном помогнем човјеку! . . . *Кад то могу, има ли нешто што не могу?*“

Тајовићева природа, дакле, осцилира међу стањима *бестигљности* и *самарићанства*. Завршна реплика децидирано уверава да човек све може, како у смеру зла, тако и добра. Оцена Масникове личности добија опште значење.

Човеково мењање, на нивоу нижем од Тајовићевог, изражава и епизодни лик барјактара Гривића, који је некад изазовно испољавао непријатељски однос према партизанима, а касније пева пародичну песму о себи:

„Ој Гривићу, барјактаре,
Талијански лижисане . . .“

Наратор га је у микросцени косидбе снимео „самог у ливади“ како пева, а не зна да ли га ко слуша, што значи да не пева из другог разлога, већ да се подругне себи, па и свима које је „ђаво на свашта навео, а најлакше на ружно“.

5.

Медитирајући о себи, човеку, друштвеној историји, Тајовић својим мислима и закључцима тражи аргументацију у филозофији и науци, што се осећа и тамо где се не помињу мислиоци и дјела. Човек се уобличава првенствено у сфери физиологије и генетике, а социолошки фактори своде на секундарну улогу.

Законе генетике на свој начин запазио је и народ, далек од школе и књиге, и усклађивао живот према њима. Ладо накнадно схвата зашто Цана није хтела да се Бранко ожени Ивом: њена мајка је родом од Доселића, а „њима се рабају женска ћеца“ зато се „нису размножили“. Он сам, високо образован, и физичка и морална својства Вељка Плећовића објашњава генетским фактором: „Тијело му је чврсто и споро, и равнодушно према свему — као да спољње опасности уопште не постоје. То је урођено код свих Плећовића, јер поред свих мјешавина, код њих још трају неке посебне тјелесне ознаке. Чак и душевне: изгледају поштени и кад им се то не исплати . . . Одиве су им на цијени — рабају здраву и лијепу ћецу . . .“. У лику Ника Доселића наратор презентира други вид наслеђа — очуване разлике између *досељеника* и *староседелаца*, или како се у ауторовом завичају говори између Васојевића и Ашана. Боја Никовог гласа генетски је означена: „Кажу да су *старинци* говорили таквим *муслим гла-*

совима. Нико је остатак тог стариначког становништва... што се стварно гаси“. Не устручава се Тајовић ни изјава које га несумњиво компромитују као интелектуалца; на пример, о Никовом гласу: „Мрзим га због тог потмулог гласа... Све што се таквим гласом изговори изазива отпор код других, чак и кад је *непобитна истина*. Скоро да ту има нечег *расног*, јер је Нико од старе расе. С мучком се окренуо да погледам његово лице...“ Исказом о Доселићу, Тајовић открива корене свог анимозитета према саборцу, и *нелогичног мишљења*, које и *непобитну истину чини зависном од гласних жица*. Какав апсурд! Али, ето, човек може и тако да мисли и да се понаша.

Фактором наслеђа Тајовић објашњава многе појаве око себе и своје поступке. Уместо захвалности Таслачу, на пример, што му није узео пушку (а могао је и главу), плаши га пиштољем, јер не може да поднесе „сажаљење“, па чак ни то што му стоји над главом: „Нећу да ми неко стоји изнад главе, *наследно сам оптерећен* шашавим *поносом* племства од бочне гране Немањића...“. Још једном колективну психологију племена Васојевића објашњава генетски: више воле не само да причају и гуслају, већ и да ратују него да раде. Као да су сви читали Библију, сматрају рад казном божјом, мрзе га и преносе на потомке легенду да нијесу сељаци него племство — „потомци краља Милутина Немањића и лијепе Циганке из Смедерева. Тако су *наследно оптерећени* по мушкој линији да господаре... по женској, циганској, да забављају и гуслају и да се на сто начина извлаче, на рачун жена и дјете, ако нема друге раје, па да од туђег рада живе“!

Наслеђе се може манифестовати и као сатанско искушење у виду гласа предака. Тајовић управо тако доживљава пориве па промени начин понашања: „*Учини нешто! Убиј, запали! Освети се, не жали их, не буди изрод. Освети се, освети се* — за плијен смо плијен отимали, а за главу двије откидали, и свакога свога осветили...“. Осам императива! Хор главосеча, завршава хвалом освети. Сам број прекорних апела на свој начин потврђује снагу наслеђа предачких старости у школом и цивилизацијом култивисаном потомку. Исти чинилац објашњава Тајовићев однос према Неди, наиме, ни образовање, ни идејност нису у њему угушили елементарно осећање *љубоморе*. Разумом он се брани да је евентуална Недина веза са Вељком била раније, док још није знала ни да Ладо постоји, „а нико нема обавезе према оном што не постоји“. Међутим, одмах провали лава *позлећености* и чим се сети Костове изјаве „Зато што ми је живио са снахом — ухвати га вртоглавица и гађење, као први пут кад га је чуо“.

У деловању закона наслеђа постоји тајна *непредвидљивости*, услед које није редак пример да се и рођена браћа разликују. Поводом конкретног Маркелезовог поступка, Тајовић мисли: „То што су браћа по изгледу, по стасу, гласу и неким покре-

тима слична, само је варка — по склоностима и понашању често су сасвим различити. Рекло би се да ту *има неког предрачуна у зачецима...*

А после толико доказа о иманенцији генетских закона, Тајовић у једном тренутку, из идеолошких разлога, одриче вредност студије „Наука наслеђа“, зато што њен аутор, академик, „на вјешт начин пропагира да је наша борба бесмислена“ и пошто су гени непромјенљиви, револуције не помажу: наслеђено су једни осуђени да таљигају и пасу траву, а други да их злостављају... до краја светова“. Ова контрадикција се може схватити и тумачити различито, само не као уметникова грешка или недоследност. Јер Тајовић је револуцију, као идеју о коренимом препороду света, носио у свести дуго времена и не растаје се лако од раније усвојеног уверења. Колико то уверење осмишљава партизанску борбу, и оправдава страдања, толико „наука наслеђа“ све то сматра беспредметним, зато Ладо не може бити објективан у оцени теорије. Да су у његовој свести стара схватања још жива сведочи неколико фабуларних ситуација. У глави „Од змије камила“ он машта: „Замишљам дворце за одмор рудара, с терасама за ткаље и везиље, језера с чамцима за ливце и ложаче, хладњаке с клупама за зидаре, подземне тамнице за трговце и банкарe с врећама тантуза да имају шта да броје“. Маштање је евидентни *израз класне свести*: заслужени рај за трудбенике и заслужена казна за њихове експлоататоре. Овај сан је са почетка фабуле. Међутим, и на крају приче, у полемици са Јакшом, који тврди да није вредан сваки живот, Тајовић каже: „Мени јесте. *Важно ми је да још живим и да вјерујем у комунизам*. Само то двоје, а све друго су предрасуде и глупости...“. Дакле, и после свега преживљеног, и промозганог, *идеја му је равна животу* — „само то двоје“. Још му је „комунизам најзависнија мјешавина наде и смисла“. У таквим тренуцима Тајовић заборавља Баја, Мартића, Шанчевића, Гаља, „треба и мора“, и генералишући представу о нараштају коме припада оцењује га као авангарду за остварење најлепшег историјског идеала: „*Тако ће протећи доста мутне воде док се поново роди и подигне покољење лудо од храбрости и преко главе заљубљено у своје снове људског братства и другарства*“.

Уосталом, у презентираним уверењима и осећањима има начела неоспорно вредних, од којих се и није требало дистанцирати. Још је природнија мотивација схватања људске природе, као *променљиве садржине у склопу трајне суштине*. Ову концепцију он документује својим бићем: жудњу коју је изазвао сусрет са Магом, сматра blasphemном у односу према Видри, и мисли је да га никада неће обузети и „везати за неко биће, а ето, *како је човек и сам себи вјероломан!*“ Ако се ово и да разумети, јер је живо јаче од спомена о мртвом, код Тајовића су уследиле промене које се косе са начелима по вредности изједначеним са живо-

гом. Прва, изазвана страхотном глађу, изнудила је одступање од георије, наметнула жељу да окуси залогај печеног меса, и чуди се „Како сам био луд да *правду и слободу и не знам шта ставим изнад њега*“. Иза неодређеног фразеологизма „не знам шта“ нај-всрватније стоји реч *револуција*, коју није могао да изговори. Дакле, сва три суштинска циља Тајовићевог уверења — *слобода, правда, револуција*, мање су вредне од *залогаја*. Неодољиво се јавља асоцијација на *Великог Инквизитора* Достојевског, у коме такође, после четрдесет дана гладовања, Христу његов двојник — Ђаво, говори да је погрешно што је слободу оценио вреднијом од хлеба, јер „Нема ништа неопходније од хлеба“.

Другу, и радикалнију, промену Тајовић осећа у себи после убијања вола. Заседе су сигурно чуле пуцањ, којим је одао место боравка, страх за живот га тера да се спасава, али он се „не миче“, јер „У мени је настала промјена која ми не да да поступим како треба. *Постао сам власник меса, не могу се одвојити од њега — бранићу га као сваки власник — пуцаћу, режаћу, не дам!*“ А на крају признање да осећа „*нејасно задовољство што је газда*“.

Драматизујући јунаков положај потером жељних да уновче његову уцењену главу, аутор посредно наглашава *снагу осећања власништва*. Инспиративно делује на читаоца да је *класа власника природно морала бити против деобе поседа са другима!* Могуће је претпоставити да се и аутор уплашио наставка јунакове мисли, која је доводила у питање природност програма револуције, зато је цензура не би пропустила.⁷ Могуће је да је деловала и ауторова самоцензура. Међутим, било како било, Тајовићева опсервација и самооцена понашања мисаоном читаоцу ипак сугерирају *прећутани наставак мисли*. А евидентна Ладова противречност претендује на општељудско значење.

Међутим, све што је испољено само је приметнији сегмент људскости. Зато исказима главног наратора аутор и тежи да презентира гаму човекових својстава, сагледивих и наслућених. Са тим циљем је Тајовића доводио у ситуације усредсређеног самопосматрања „душе“ и обдарио перцептивним способностима која превазилазе моћи чула. Посебно су у овој функцији ефикасна флуидна стања свести - подсвести и снови. У почетној сцени главе „Бол као нож препречен“, Ладо чује „прамен гласа“ који се издваја из небића и има два вокала: а-о, у којима препознаје *своје име* (Ла-до). Иронишући на свој рачун, закључује да је „И у сну човек сјетан“. Важнији је други закључак, да и то „привићење дозива“ није било безузрочно. Присећајући се боје

⁷ Другови „из форума“ критиковали су га и због реченице: „Ако ми се књиге окрваве није штета, бацићу их, шта ће ми књиге“.

гласа, констатовао је да није био женски него мушки, вапајан од бола, што усмерава мисао на двојицу најближих сродника: или Ненада, рањеног у Босни, нема ко да изнесе, или стари Лука умире у Колашинском затвору. Тајовићева оцена да су „снови одбљесци нечег што постоји“ деловала би стандардно да ју не прати представа о трансферу снова „Стрепње (других) у даљини падају на нека осјетљива огледала у мени и у слике из снова се претварају“. Други пут: „Ружни снови наилазе да опомену“.

У Тајовићевој перцепцији и доживљају стварности коинцидирају разна времена и садржаји наизглед некомпаратбилни. Гледајући у детињству рушевине кућа, обрасле коровом, имао је „осећање неког несхватљивог *дозивања* које га стално тамо привлачило“. Чини му се да је то било предосећање будућег разорног рата: „И била је то можда припрема и *мутно дечје предзнање* да свако има свој Ковентри, или Београд, или Витебск . . .“. Сличан је осећај да се свет ствари и појава уочава боље слухом него видом. Он то назива својим „звучним халуцинацијама“, које се јављају напоредо са визуелним, и обе су опсесивне: „Наслушао сам се, додијаше ми луде звучне фантазије — отресам их песницама, газим их ногама, скрећем пажњу на ово што видим да им искључим везу с мозгом“. Не доживљава овако само свет простора већ и време. Слушајући потоке набујале од кише, чује како за њиховим током „*Хуји вечност надзвучним гласом* — за њу су то само тренуци“.

Визуелне фантазије делују као дечји страхови од природе. Читалац прати тај свет привиђења не само ноћу, већ и дању. Док са Јакшом корача, осећа страх; само не од заседа: „Осврћемо се час један, час други, очекујући да из тих бара *изрони њушка или канца неког воденог чудовишта*. Не вјерујем да ће то бити усамљена и огромна водена неман, као из приче, него многе ситне заједно, у чопорима и ројевима . . .“. Сасвим неочекивано, наратор не препознаје ливаду Мирка Кадушина, иако је у њеној близини провео цело лето, већ „осјећа да је по том мјесту тумарао и *препознаје нека од привиђења*, што се крију иза пањева и ћутке нас посматрају“. Истог типа је и ефемерна визија на Ђаволој Софри, мимо које пролазе: „Има и других привиђења наоколу, једно измакне, друго се појављује. На Ђаволој Софри могли смо да затекнемо Ђаволе у сваћи: папали су се и отимали око ручка, разбјегоше се чим нас опазише“.

Оправдан је утисак да је доживљај природе превише „ванчудан“ и обележен осећајем непријатељства према човеку. И шума, и вода, и ветрови и пљускови, све је нека урота против њега. И није све изазвано стањима бунила од глади. Ово се односи и на Губавче, око кога Ладо најчешће пребива: „Има мјеста што се нимало не овеселе кад ме виде . . . У том погледу се истиче Губавче: натупшти се кад год дођем, састави сјенке као обрве, замрмори неразговјетним гласовима да ме отјера. Дрвеће ми

подмеће жиле да ме саплете, стрмина искези оштре зубе да ме дочека, поток захучи изумрлим тужаљкама губаваца . . . пећина избуљи мрачно око *немани* што дуго покушава да изрони испод земље“. Стално — немани! И гргољење воде у кориту потока су „душе жена преображене у гласове“ и речи тих умрлих планинки. А после шале са Чаушем, храстови на гробљу „обасјани мјесечином, тетурају пијани од ракије што се под њима точила“.

Оваква корелација човек — природа постаје прелудијум приче о власти натприродних сила у судбинама људским. Натамници, здувачи, вјештице, виле, као у некој бајци, дефилију у роману. На почетку нарације, молећи Ивана да побе са њима, Нико Доселић наводи и разлог неприличан за члана „најсвеснијег дела народа“: „... искрснуће не баво да све поквари. Такве сам ја среће: осуши се и зелен бор, чим се за њега ухватим“. Тајовићев коментар потврђује да Никово осећање није изузетак, већ својствено већини: „Јесте чудо: сви верују у *враџбине и плаше се да су уклети* . . .“. И сам Тајовић „баца стопарац увис да му одреди куда да крене“. Слушајући двојицу из потере како објашњавају поваљану траву на пропланку. „То што је трава замршена, није од вјетра; не треба ју ни додирнути, јер може памет да се замрси. Вазда здувачи чудно умиру . . .“, побуђен је да изложи сегмент фолклорне енциклопедије. Међутим, смисао је свакако други: наратор је, објективно, сугерирао читаоцу да нема битне разлике између „свесних“ бораца и „несвесних“ маса у страху од живота.

Све визуелне и звучне фантазије, предосећања и претсказања, намећу и питање: зашто се аутор послужио и овим моделом у реализацији сижеа? Вероватно се код Лалића појавио осећај сродан европским романтичарима, који су усвојили поетику критичког реализма и уоквирили свет кругом Еуклидове геометрије. Ма како одани новом поетском мишљењу, — *одражавања стварности* — неизбежно су осећали тескобу у свету очевидности и тежили излетима у сферу фантазије. Уверен да човек није само оно што је обавијено кожом, ни свет коначан у чулно доживљају, Лалић се дистанцира од материјалистичке филозофије и ближи прихватљивијој истини о човековој природи и комуникацији са биотопом. За ново схватање налазио је аргументацију у науци на савременој етапи развитака. Наиме, резултати истраживања у низу физичких, биолошких, хемијских, математичких дисциплина, мењају сазнања о суштини материје, и још више откривају загонетке за сада необјашњиве. Служећи се појмом *баво*, у значењу метафизичко, и афоризмом да се „Баво вратио на иста врата на која су га избацили“, наратор тврди да га наука „срета у магнетским појавама, у вези са негатронима и четвртог димензијом — свуда гдје је људска немоћ присиљена да призна немоћ. Неки га означавају словом Т, а то није случајно, јер је он и вријеме, и зло времена, и тајфун, и тама, Тифон и Тијамат“.

Необјашњиве загонетке одувек намеће и људско биће. „Свако зна шта треба, а нико не ради то што треба, него оно што му се свиђа“. Ово се не односи само на корелацију *разум — воља* у човеку, већ и на спрегове морала и блуда, добра и зла, лепоте и ругобе, стварања и рушења, на сав битак од настајања до нестајања. Нелогично је што човек *дар живота* најчешће схвата као мучку, као кривицу, као казну, што „Родити значи поставити између чекића и наковња“, — једном речи, толико несносним да и смрт, од које стално стрепи, изгледа као олакшање — „Болли нешто мало . . . а после ослобођење. Само прећеш преко прага па ти више нико ништа не може“.

Сродно је и Тајовићево оцењивање две друге вредности — *слободе и лепоте*. Пре свега, њему слобода није одређена друштвеноисторијска категорија, или конкретан статус личности у друштву, већ неки флуид који не може дефинисати. Сви којима се обраћао са питањем: шта је слобода, „извлачили су се на сто начина, само да не признају да не знају, или да је то нешто што не постоји. Најзад сам закључио да је то *ради пјесме измишљено*, и да је лијепо измишљено, те изгледа да нешто значи“. Тајовићева оцена је дискутабилна и са друштвеноисторијског и са филозофског аспекта схватања феномена слободе. По марксистичкој теорији историје, сталежи или народи програмским декретима дефинисали су слободу као *одређена људска права, која су тежили да изборе од власти у класној држави*. И толико пута на многим просторима, у разним временима, тако је високо цењена да су за њу људи жртвовали живот. Тајовић свакако зна историју свог народа, сву покапану крвљу у одбрани слободе од Турака, од Шваба и Латина. С друге стране, његова оцена је супротна једном од фундаменталних ставова и идеалистичке филозофије, по којој *слобода избора одликује човека од свих других бића у природи*.

Теоретски ствари стоје како су изложене. Међутим, у примању Тајовићевог суда треба размислити о неколико околности. Пре свега, аутор и није хтео од њега да ствара *непогрешивог јунака*. Друго, суд вероватно није његово трајно уверење, нити може бити за личност која човеково „мењање у друго“ сматра нормалном појавом. На крају, сматрам, да у његовој контраверзној оцени треба видети *алузију* да се слобода из прокламација никада није доследно остварила, и сумњу да ће то успети и револуцији у којој учествује. Или, мислећи уметнички, да *слобода остварена не личи на слободу из пјесме*. Јер „Земља је много грбава, па се сваки идеал на њој искриви“. У коначном сагледавању Тајовићевог лика ова противречја не могу бити знак недоследности, већ у суштини предочавају много неслућеног у човековој сложености.

Овде додирнујемо и његово схватање феномена *лепоте*, зато што је слобода из пјесме „лијено измишљена“. Сучоен са брзим

нестајањем девојачке лепоте, дароване од природе, Тајовић то доживљава као драму, коју узноси на универзални ниво: *„Тако све што је лијепо — изгуби се и истопи за трен ока“*. Било би, наравно, неприродно кад би остао при једном схватању. Уз лепоту се јављају атрибути *страшина, кобна, заводи на странпутицу*. Кад је први пут угледао Магу, синило му је: *„Страшно је како може бити лијепа дјевојка . . .“*. *Страшно* овде није једино у суперлативном значењу, већ и одредница стрепње од неодољиве привлачности лепоте, за коју се не може знати чиме ће даровати, срећом или болом? Загледан у катун Врановића, Тајовић се подаје магичној моћи дивоте, па и поред слутње да „лепота вазда заведе на странпутицу, и поред Јакшиног упозорења да их тамо можда чека заседа, хоће да бар тренутак изблиза доживи лепоту, јер „Видјети је уствари исто што и имати за тренутак“. И не само то, већ што Врановића катун поткрепљује наду у могућност остварења лепоте: „Ако човјек од бистре воде и камења, од борова, трава и сјемена, може да створи овако лијепо чудо, онда се још можемо надати да ће послје дуге времена, с неразмјерно више руку и средстава, то своје чудо проширити и наметнути га хаосу што нас одасвуд опкољава“. Наратор је, међутим, опрезан, зато ово није *уверење*, већ *нада*, и то одложена на дуго време! Јасно је пак да је Тајовићу неопходна како га сумње не би коначно поткопале.

6.

Образован читалац запажа у тексту романа доста *интерполација* које формирају својеврсну наративну нит. Посредно, интерполације откривају лектуру главног јунака, која обједињава марксистичку литературу, науку, филозофију, уметност. Пре свега се уочава да Његошева мисао и поезија прожимају целу структуру дела. Евидентно је и да су интерполације ситуиране у две равни: *нараторову* и *ауторову*, јер је композиција дела ауторски чин, зато и избор стихова Његошевих у функцији епиграфа, наслова делова романа, наслова поглавља.

И наслов и мото првог дела „Лелејске горе“ преузети су из „Горског вијенца“; наслов је скраћени стих „Бјеше тама гору притиснула“, а мото следећи стихови истог *кола*:

„Бјеху мушка прса охладњела,
а у њима умрла слобода
ка кад зраке умру на планину,
кад утоне сунце у пучину . . .“

Лалић је нашао изузетно инвентивно решење да *паралелом* са стањем српске државе и народа после пораза на Косову, изра-

зи стање у Црној Гори после изгубљеног рата у пролеће, и пораза устанка у лето 1941. године. Овом не противречи чињеница што се приповедање првог дела романа завршава антитезом моту — „јесте облак сунце ухватио, гору тама притиснула, али мушка грса још нијесу охладњела“, јер и у *Колу* „Горског вијенца“ следи обрт у стиху изразитог оптимизма „Боже драги, свијетла празника...“. Уствари, овде откривамо нову паралелу: *Коло* изражава радост због „истраге потурица“, а Тајовићева антитеза значи увод у истрагу „нових потурица“.

Мото другог дела романа су стихови из клетве сердара Вукоте:

„О проклета земљо, пропала се!
Име ти је страшно и опако...“, итд.

Стихови на више нивоа коинцидирају са структуром романа. Пре свега, може се претпоставити да је аутор према *другом стиху* клетве нашао опако име делу — „Лелејска гора“. Судећи по локалитетима радње, природнији би био наслов „Лелејска планина“, али је аутор другом лексемом синтагме хтео да асоцира име Црна Гора. Поред тога, мото наговештава смрти бораца и друге губитке: погибије Вељка Плећовића, Драга Нечекића, Јанка Шарца и Божа Вешова, Никову и Јоцову предају, Лукино и Магино хапшење. Најзад, Тајовићева апострофа Црној Гори звучи најкохерентније сердаровој клетви: „*Ти нијеси добра мајка, викнух јој у лице — све надживје! Зла си управо: касно сијеш, младо жњеш.* Дјеца ти се гладна кољу око костију и камена или скитају по тубини...“. Поред дубинске асоцијативне сродности наглашених исказа и израза, треба обратити пажњу на ситуациону подударност: сердар Вукота изговара клетву у току распре са потурицама, а Тајовић свој прекор слушајући хајкаше, талијанске плаћенике.

Поред експлицитних интерполација, присутне су у тексту и имплицитне. Поводом погибије Рамовића, Тајовић их криви „што су невјери вјеровали“ и умјесто коментара наводи стихове поводом погибије Батрића Перовића, кога су Турци на превару домамили и погубили:

„Бог га сами и мртва убио,
како мога вјероват Турчину!“

Осећајући неадекватност одлуке руководства на „састанку остатка чете“, Ладо исказује горко разочарење монологом: „Лакше би ми било да се ништа не види, да магла падне и никад се не подигне. Испод ње би остало тајно и незнано све то гдје смо се узалуд надали, лутали и *со сијали*“. Завршни исказ је решлика кнеза Јанка, изазвана безизгледним преговорима са потурицама:

„Кад ме жена пита ће сам био,
Казаћу јој да сам со сијао . . .“⁸

Сцена убијања змије у глави „Ђаволова љубавница“ завршава се Ладовим признањем: „ . . . могу да се присилим да гледам како се мучи умирући. Глава јој је спљоштено парче коже, она ју свеједно завлачи испод трбуха, извија се и превија — у мучењу издишу членови“. Ова интерполација је симбиоза обе варијанте. Тачније, да није завршне реченице, сцена убијања змије не би евоцирала познате речи Владике Данила о пропасти српске државе:

„Да, кад главу раздробиш тијелу,
у мучењу издишу членови . . .“

Уствари, Лалић је стихове превео у прозну слику, која садржи и први Његошев стих, само је *раздробљену главу* заменио *спљоштеном главом*. Сцена асоцира и на Његошев стих „Искру гаси, а змију у главу“.

Мото четвртог дела романа аутор је узео од другог Његоша — Владике Петра Првог, из „Посланице Црногорцима и Брђанима“: „Ви сте грехоту и срамоту заборавили, ви за душу и поштење не мислите, ви се не можете крви братске наситити, ваша слава и ваше јунаштво стоји у вашу рат домаћу и неслогу . . .“. Владичина осуда се могла неизмењена адресирати братоубилачком рату у Црној Гори од 1941 — 1945. године, који је централна тема Лалићевог дела.

Зашифровани видови интерполација из Његоша су рећи. Ипак, у једној од „звучних фантазија“ Тајовић чује да „неко незнан пјева давно, тамно, у долини с оне стране, гласом што га више нема“:

„Ој животе, ој ливадо,
Ој ливадо пуна меда,
Пуна меда и чемера“.

У подтексту ове песме, коју је аутор вероватно измислио, читалац може наслутити почетне стихове другог кола „Горског вијенца“:

„Чашу меда јошт нико не попи,
Што је чашом жучи не загрчи . . .“

На то га упућују три сродности: синтагми *пуна меда* и *чаша меда*; лексема *чемер* и *жуч*, чија је суштина горчина, антином *меду*; најзад, и Његошове и Лалићеве мисли су *алегорија* — визија живота као јединства антипода. Код Лалића је поређење непосредно изражено првим стихом; код Његоша — посредно.

⁸ В. Латковић је стих истумачио: „Да сам радио бесмислен посао“.

У последњем делу романа, носећи у свести све погибије, издаје, разочарења у народне масе, у „вођу светског пролетаријата“, у бивше другове, а у души отров кајања што није, упркос забрани, отишао у Рудо и Прву пролетерску, Тајовићу ипак импонује што је припадао покољењу ратника и страдалника за идеју, „покољењу лудом од храбрости и заљубљеног у своје снове људског братства“. Његова оцена и емоција конотативно кореспондирају са Његошевим стихом:

„Покољење за пјесну створено...“

После Његошевих дела, најчешће су интерполације из народне поезије и фолклора. Страхујући од раних слана и снегова, који откривају трагове одметника и помажу потерама, Тајовић мисли: „Истражиће нам се сјеме ка шаренијем коњима“, и жели „само да остане когод жив“. Мисао је идентична народној изреци, а жеља садржи митски елеменат да после крвопролића остаје неко жив да буде сведок, или како пјесма каже „да каже како им је било“.

Ладу је криво што вазда закасни кад не треба, „као Стево на Косово“. У основи исказа је народно предање о Стевану Мусићу, који је веран заклетви Кнезу Лазару пошао у бој и — закаснио. Барјактар Гривић каже „И прије је било да се турче из ината“, што је само варијанта изреке „Србин се потурчио из ината“. Често наратор преиначи устаљени фразеологизам. На пример, осветнички расположен Тајовић одлучује „Треба одмах да им покажем па и дан умје да поједе“. Нормативни облик је „Појела га ноћ“. У Масниковом исказу приметна је комбинација фолклорних обрта: „Дошло је зло вријеме, па све зло злу додаје руку да се не позна чија је рука“. Први обрт има целовит облик, други је незнатно преиначен, трећи је настао од „рука руци“.

Интерполација може бити и полемична према народној „мудрости“. После хапшења Радовића, позадинци су се надали расколу у четничкој организацији, али до тога није дошло. Качак наду образлаже пословицом „Ко се топи за сламку се хвата“, а Тајовић опонира и тврди да је боље што сламке није било, јер ће „натјерати (човека) да шива и даље“.

У категорију фолклора спадају молитве и клетве. Јерга Качарандина молитва „Во имја оца и сина... О, господе, одбиј вражју силу од мене“. Па и отровани Васиљ понавља бајалицу: „Тамјаном те кадим, водом те мијем, сјекиром сијечем, вагром те горим! Усту, беч!“

Цела руковет народних песама расута је по тексту, наравно, одломци, поједини стихови јуначких и лирских, старих и нових, партизанских и четничких. У складу са конфликтним временом, аутор је бирао песме о племенским суревњивостима, о

издајницама и подвижницима, о братским сукобима. Васојевићи злурато певају: о Пиперима и Кучима: — „Издадоше Лакци и Ђрзаци“, а себе хвале:

„А у доба војводе Лакића...
кад смо турска раја постанули,
Нијесмо се Турцим поклонили...
За плијен смо плијен узимали,
А за главу двије откидали...“

Више пута актери дела певају *Васојевићко коло* краља Николе Петровића — „Ој, Васова чиста крви...“. Контрастно звуче песме о јунаку „Фазли асли оболио љуто“ и црногорском калуџеру Ђоку Зеби, издајнику, због чије је тужбе Мустај паша Селмановић посекао војводу Илију Косорића:

„Паде Зеба на оба кољена,
Па извади свилену мараму —
У марами ишчупана брада
И бијели поломљени зуби...“

У контексту целине песма је адресована савременом тренутку о коме се приповеда.

Песме интерполиране у наратију већином су непознате или веома мало познате; аутор их је вероватно тако и бирао да избегне стандардниост.⁹ Настале у народноослободилачком рату, прожете су антагонизмом и одражавају односе сукобљених табора, који их певају:

„Партизани црни врани,
Црни су вам дошли дани...“
„Нема више и не смије,
Црвен барјак да се вије...“

Партизанске одишу пркосом и позивом на жртву за идеју:

„Наша борба захтијева,
Кад се гине да се пјева...“

Четничка песма сатанизира Мошћу Пијаде, оглашавајући га главним виновником ликвидација многих познатих људи у Црној Гори:

„Дође баво у виду човјека,
Пред свачијом кућом залелека...“

⁹ Истина, унео је две ласцивне песме: „Ој Ђевојко, варенико врућа“ и „Сама легла...“, које изражавају баналност духа њихових певача.

Партизани исмевају четничко служење окупатору:

„Што продасте своју вјеру
И поштење за вечеру ...“

Цитиране песме, поред осталог, имају и документарну функцију о грабанском рату.

И над овом опаком завадом, ругом, псовачким тоном, у причи понекад зазвучи лирска песма о вечним мотивима љубави, лепоте, туге, пролазности:

„Над маглом се, над маглом се соко вије,
Мамиле га, мамиле га дјевојчице,
На румене, на румене јагодице ...“

У Тајовићевом сну колегинице са студија, окупљене око његове постеле певају:

„Је ли рана од пребола, Ладо, Ладо ...“

и

„А што си ме преварио, Ладо, Ладо,
Вјерну љубав погазио, јагње младо ...“

Стихови се чују другачије и уносећи разнообразност у општу тоналност нарације богате доживљај читалаца.

Полазећи од премисе да је човекова слобода избора ограничена, и да само понекад „може да бира мјесто и вријеме да умре“, Тајовићева мисао завршава се закључком: „Ни то са сигурношћу, сигурност је у ћутању“. Други део исказа је позната мисао из Андрићевог романа „На Дрини ћуприја“, непрецртана у поетски сроченом напису за спомен плочу донатора моста на завичајној реци.

7.

Лектуру главног јунака приповедање понекад открива посредно и узгредно, али ипак открива. Разговор са Таслачем уверио је Тајовића да четници преузимају неке форме партизанске тактике и пропаганде, што евоцира иронични наслов Љубишине приповетке „Краћа и прекраћа звона“. Ладо опажа да Ђаво настоји да скрије од њега да „нема сенке“. Опажање асоцира познату Андерсенову бајку о човеку који је изгубио сенку. Маријан Болица је описујући Скадарски санцак, споменуо насеље „Береса“ (Бреза), значи, наратор је читао Болицин спис.

Од Јакшиних књига Ладо је узео само „енглеску граматичку“. Избор прати опаска: „Не знам шта ће ми, пошто се ја не надам као Макар Нагуљнов да ћу дочекати светску револуцију“.

Они који нису читали Шолоховљеву „Узорану ледину“ интерполација не пружа пуну информацију која би мотивисала поређење. Наиме, Нагуљнов је упорно учио енглески језик, сањајући да ће на митинзима позивати енглески пролетаријат на револуцију. Узгред треба рећи да је „Узорана ледина“ преведена на наш језик и објављена тек 1940. године, што посредно говори да је Тајовић под свежим утисцима од дела. А такође да је роман могао прочитати док је био у Београду, јер преводи дела совјетске књижевности готово нису дистрибуирани у провинцији.

Васиљ и Тајовић читају „Фауста“; први му је „одмах нашао мане — нарочито му сметају хорови“. И Тајовићу је ово ремек дело европске поезије „старо гвожђе“, јер „сабље сковане у време кад је то писано, одавно су поломљене“, чак и „ланци из тог времена сви до једног су покидани“. Међутим, његов суд је опрезнији и толерантнији: „Ипак има неких стихова који се држе и лијепо је од старог Њемца што је архангеле представио као лакеје“. Ова интерполација има више значаја од осталих због Мефистовог лика, чија ће се иноваријанта појавити у „Лелејској гори“. Поводом овог лика, наратор опонира Гетеу: „Криво ми је због Ђавола: зашто њега увек уваљују у трговину и центање? *Ја бих то другачије удесио*. Не знам како другачије, али мој Ђаво не би пристао да вара и ситничари. Постарао бих се да буде бар мало поштенији од бога — то мора да је ближе истини . . .“

Цитат отвара питање односа нараторове (уствари, ауторове) концепције демона према Гетеовој. А исто тако и према страшном и мудрому духу у „Великом Инквизитору“ Достојевског. Не слажући се са претходницима и тежећи самосвојности, аутор је дао своју варијанту „вечног лика“, што наравно не значи и успешнију. Јер „Фауст“ има квалитета који нису „старо гвожђе“ — негира теолошки агностицизам и афирмише човекову моћ сазнања и стваралаштва; дистанцира се од теорије, која се најчешће претвара у догму, и апологира животну стварност. У том контексту је неопходно указати на Фаустову опомену Вагнеру: „*Пријатељу мој, свака теорија је сива, А дрво живота је вечно зелено!*“ Гете је укидао схематизам метафизичког схватања добра и зла, као аксиолошких антипода, и Мефистовом декларацијом „*Ја сам део силе које хоће зло, а чине добро*“ откривао њихову дијалектичку везу. А „Мудри дух“ Достојевског сматра природним конфликт телесног и духовног у човеку, и две највише вредности слободу и морал („врлину“) условљава хлебом земаљским. На овој концепцији се заснива Демоново оспоравање Христовог схватања људске природе. Тези „*Не живи човек само од хлеба*“, супротставио је — „*Нахрани, па онда тражи од њих врлину*“. А поруци „*Дошао сам да вас учиним слободним*“ противаргументат — „*Никад и ништа за човека није било неподношљивије од слободе*“. Погрешном оценом хлеба Христос је испустио

јединствену могућност да пружи мир неспокојном духу човечанства, које вечито трага за апсолутном вредношћу којој ће се сви поклонити и око које ће се ујединити, а хлеб се може прогласити за такву вредност, јер „Нема ништа неопходније од хлеба“.

Тајовићев Ђаво, истина, не купује душе као Мефистофел, већ их само куша, и као мудрац упозорава човека. Ипак, он је двојник Ладов, као што је био Мефистов и Ивана Карамазова. Поред ове, сродност са Гетеом и Достојевским открива више факата: Ладо оспорава теоретске ставове животном стварношћу; закључак да није свако зло за зло, а може бити за добро; пренаглашени фактор телесности у систему мотивација мишљења и поступања јунака; проглашавање глади за главни узрок моралног падања, издаје: „Ко буде тражио први узрок, нека прије свега стави глад — неће се преварити“. Најзад, Гривићева оцена понашања народа: „Знају љуби како треба, но не могу док се не наједу“, може се третирати као парафраза „Нахрапи, па онда тражи од њих врлину“, наравно, казану сељачком памећу и речима.

Али питање односа Лалићеве концепције Демона према Гетеовој и Достојевског заслужује да буде предмет специјалне студије.

Лука саопштава Ладу да у Колашинском затвору Нико „често прича о пророку Јони“. „Чини ми се, уобразио је да је он тај Јона, а ово овдје да је покварена Нинива, а ви сте морнари што су га бацили да би могли отпловити у Тартезис, у те наше бригаде у Босни“. Интерполирани текст, можда најдужи у делу, информише да је Доселић читао најнечитанију књигу у средини интелегенције марксистички оријентисане, а истовремено да опсесивно понављање приче значи озбиљну психичку девијацију. Али поводом ове интерполације може се појавити сумња у мотивисаност сцене. Иако је Лука често слушао причу, ипак читаоцу није уверљиво да је неписмени полимски сељак могао без грешке поамтити имена израелских богова, туђих градова, а поготову онако верно изложити библијску параболу. Зато се сцена може примити једино као условност, допуштена у уметности.

Интерполирани текст из чланка теолога Миомира Дубака оставља утисак да су прецењени и прилог и аутор, поготову што га наратор назива „сулуди поп Дубак“.

Има и неколико интерполација које може открити тек читалац стручњак у некој књижевности. На пример, поводом лета шеве у висину небеску, Иван Видрић каже: „Великог ли весеља. Синило јој у главу, хоће горе, а горе баш ништа за весеље нема — ваздух, небо, ни гусеница нема“. Иванова опаска подсећа на одговор Смүка из „Песме о соколу“ Горког: „Па што је небо? — празнина... Мени је овде дивно, топло је и влажно“. Тајо-

вића боли што га родно село Мећа мрзи, назива *издајником* и вѣреба: „Подмукла је, лаје и пријети... *Ја сам те отхранила, ја ћу те и сахранити!*“ Читалац Гогољевог „Тараса Буљбе“ се неминовно сети како Тарас говори сину — *издајнику*: „Ја сам те родио, ја ћу те и убити“. Изнервиран Јакшиним чистунством, Тајовић мисли иронично: „Он је од оних честих *светаца* што не воле да виде како се коље, али никад не одбијају да поједу *парче меса*“. Мисао упадљиво личи на Фадејевљеву оцену Мечиковог понашања, који зарива лице у стог сламе да не би гледао како борци отимају Корејцу свињу и понавља: „То је сурово, сувише сурово“, али је увече „свињетину јео заједно са осталима, зато што је био гладан“. Вероватно је ово место из романа „Пораз“ о партизанском рату остало у ауторовом сећању.

На крају разматрања интерполација мора се констатовати необичан факат: актери романа, комунисти, неупоредиво се мање позивају на класике марксизма, него што помињу писце, књижевна дела и фолклорно-митолошке ликове. У полемици са Тајовићем о проблему освете, Исак Спиноза упозорава да је Маркс у једном писму освету назвао „погрешном теоријом“, али нити датира писмо, нити цитира Марксов суд. А Тајовић, убеђујући Јакшу да природни закони утичу и на људе и друштво, наводи Енгелсову тврдњу „Што важи за природу, биће да важи и за људе“. Тада и ниједном више. Иван Видрић, Бајо и Гојан не помињу ни Лењина, а руководе револуцијом. Аутор је посредно показао њихово скучено образовање, а истовремено разлику међу кадровима другог социјалног порекла и партизанима интелектуалцима, чију су свест обогатиле филозофска мисао и песничке визије од Библије до Шолохова.

8.

Заснивајући сиже на ратним збивањима, конкретније на посебној ратној ситуацији у средини одабраној за причу, аутор је генералним током развоја радње остваривао представу како се „живот преокренуо тумбе“. У том потресу и тумбању изменили су се највише људи, чије мисли, емоције, снове, односе, поступке условљавају фактори ненормални за живот у миру: *суга самоћа, дуго гладовање, а нарочито стално окружење хајком и стални страх од смрти*. Ове околности аутор није домишљао, али их је из стварности бирао и комбиновао да би пружио оптималну мотивацију психичког стања и реаговање јунака. Роман је, у извесном смислу, веома занимљива студија о људској психи, богата и леством типова и дубином понирања у тајне микрокосма званог *душа*. Међутим, за приказивање овог приповедног садржаја није неопходан захват у пуном опсегу, довољна је анализа најуспелијих ликова и најкомплекснијих ситуација.

Природно је што је Лалић сүзио бленду на мањи број јунака, да би избегао нежељену дисперзију. У жижи су Ладо Тајовић, Нико Доселић, Исак Спиноза, Вучко Масник; нема ниједног женског лика.

Исак де Спиноза је, истина, са руба уметничког снимка, али занимљив тип, у чијој се личности једини више супротности: изузетна интелигенција и еномни комплекс инфериорности, јеврејско порекло и сиромаштво, сүјета и „одбијање да се снабе“, скривање да би остао жив и жалба на самоћу, понос племићког рода и склоност да се понизи. Основни узрок овако формираном животном ставу могу бити *ружно лице и дегенеративни телесни састав*. Његовим портретом наратор саопштава важне податке: чуперци црвени као пламен, буљаве очи, подбуло лице, мали раст, кривоног, кратковид и кратког даха. Оваква физичка *обележеност* свакако је већ у детињству зачала осећање ниже вредности међу вршњацима. Особеност његове психичке кризе је у томе што ни изузетно умна глава, „тешка од Хегела“, није успела да компензира телесни недостатак.¹⁰ А потреба за истицањем добила је не само неафирмативан, већ *наopak* вид: ужива да буде запажен дроњцима, скупљањем опушака, и понижавањем и „кад је сам“.

Рат је увећао узроке за Сакијеву девијацију: Немци су му одвели у логор целу породицу. Из исповести, у Ладовом кошмарном сну, открива се мазохистичка опсесивна слика: у гомилама мртвих не може наћи мајку и три сестре — „То је да се излуди, те гомиле непроходне и нијеме, гдје свако своје узалуд тражи“.

Код Ника Доселића, са психолошког аспекта, оцртавају се две фазе: до предавања четницима и у Колашинском затвору. У првој фази пати од комплекса: због *ашанског порекла* и што је *син одметника* Сајка Доселића. Одбојност средине према „старинцима“ позледила га је, усталила самоосећање *издвојености* и *ообачености* од кога се не ослобађа ни у партизанској средини. А очево комитовање створило је парадоксалну ситуацију: уместо да се у ратно време цене Сајкова одважност и ретка воља да издржи у шуми двадесет година, Ников одлазак у партизане у народу је тумачен као „наследна болест“. Још је парадоксалније што је и руководство групе прећутно оценило да његов *комитски педигре* више штети него користи покрету. Није случајно што Иван управо њега оставља *самог*, а касније га никако не може наћи да га врати у групу. И зато Васиљ онако озлојеђено доказује да је његова одлука „неправична“.

Доселићево душевно стање у Колашинском затвору стари Лука оцењује контроверзним изјавама: „Није клонуо, и неће“ и „Плашим се да не скрене памећу“. На прагу лудила је не само

¹⁰ Славни беседник Цицерон у младости се борио са говорном маном; Кант је био изузетно ниског раста; Микеланђело, Толстој, Балзак упадљиво ружни.

од чекања да га стрељају, већ и због неостварене жеље да се пробије до Босне и ступи у партизанску бригаду. Ову претпоставку чини вероватном однос две Никове опсесивне фантазије — приче о старозаветном пророку Јони, и визије партизанске војске и слободне територије. Обе читалац сазнаје из посредног саопштења и интерпретације. Привидно, нису ни у каквој вези. Међутим, суштински су из истог психичког нуклеуса. Угрожен егзистенцијално, Доселић тражи спас, макар у чуду. Парабола о Јони пружа имагинарну утеху; претсмртна мука душевна конструише паралелу: бура на мору — рат; морнари који Јону жртвују божанству — група која је њега оставила самог и жртвовала; утроба кита — Колашински затвор; чудотворно Јонино спасење — ненадно бекство и пробој ка слободној територији „двапут вишој но Црна Гора“ и војсци која изгледа импозантно: „Није шала — десет бригада, све пробрани убојници, све маљеви и громови, пушта младост што за страх не зна и не мари. Хљеба има до кољена, оружја напљачкали . . . обдан одморе, а ноћу јуришају. Мунитије имају колико ти душа хоће — куд ћеш боље за војника“.

Идентификација са пророком Јоном мотивисана је, дакле, подједнако нагонским бекством од мисли о смрти и неодољивом жељом бекства из затвора. Који сужањ не сања о бекству?! Да не клоне, нашао је ослонац у идеализованој визији партизанске војске, која може напасти и ослободити затворенике, али *иррационалност визије* открива степен девијације.

Психолошка сложеност Вучка Видрића Масника код већине читалаца може изазвати збуњујућу дилему: откуд неписменом сељаку толико проницљивости, камелеонства, обдарености за глуму, спремности на ризик? Не само Мирко Кадушин, већ ни Таслач, ни Микља, ни Тробрк — нико од сељака није се упустио у опасну игру, а он се усудио. Три Тајовићева разговора са Масником по двосмислености, замкама, мимикрији, надмудривању, интуитивности, подсећају на узорне дијалогске сцене у романима Достојевског.

У првом разговору доминира колебање између опреза гоњених и поверења у сељака, који је учествовао у Устанку, заробио Талијана, био одборник прве народне власти, све је стекао радом — „врата огуљеног од вуче терета и копања по киши и сунцу“. Готово саосећајно Тајовић уочава његову сличност са камилом — „наша породична сељачка камила“. Уз ово, нахранио их је, није чекао да затраже да их не би увредио. И опширно их је обавестио о стању у полимским селима. Тек реаговање на питање: „Свраћа ли нико Сајков код тебе?“ („Он се трже, због нечега“) изазива код Тајовића сумњу. Сумња јача од Масниковог упозорења: „Њему ни бог не може помоћи. Ако он жив дочека јесен . . . пљуни ти мени у брк . . . Стално су му за петама

— једни га прате, а други чекају... изгледа желе да га пошто пото живог ухвате, па да га ставе на Исусове муке. Имају у Колашинском затвору неког што вјешто мучи“. Индикативно је што напоредо са Масниковим гласом „злослутно завија пас“.

Иако остаје утисак да се *више одао гестом* („тргао се“), него исказом, када се са коначном Никовом сторијом у свести читалац врати овим Масниковим изјавама, увиђа јасно да су *упозорења била његов план*. Јер све се одиграло по њима! Тајовић је то наслутио, а слутња се изразила у промени почетне карактеристике: „Масник није ни човјек, ни камила, него змија која говори“. Међутим, у тренутку дијалога нема коначног закључка, а не може га ни бити, јер Масник вешто укрива намере предлозима да „Ника склоне“, да му предоче опасност и посаветују да се не узда превише у јунаштво, јер је тако неопрезан као да „није у чистој памети“. Тајовићева помисао „Више бих волио да смо се преварили — остала би нам нада да ћемо опет видети Ника“ показује како су и он и чланови групе невични за *прагматично резонување*. Зато ће савест поново потражити доказе против сумње: у Устанку је упадао у ровове, а никад се није хвалио, као други; чак је заробљеном Талијану вратио новчаник и новац. Али глас сумње разара одбрану питањем „Зашто су му дозволили да изјави стоку у планину?“, и претпоставком „Мора да су му поставили неки задатак — сигурно се обавезао да га изврши“. И карактеристика личности добија нову варијанту, али поново под знаком питања: „*Можда је он змија, или тек постаје?*“

Пре другог дијалога са Масником десио се Тајовићев сусрет са Таслачем и сазнао да му Нико не долази, али му се око колибе шуњају они „који би га радо смакли“. Сматра да их шаље Масник. Ладо је информацију оценио као „лизму комшијску“ и потценио је. Зато ће га Масникова кратка, индиферентно казана фраза „Сам се предао“ поразити и изазвати гнев који кулминира у помисли „Треба одмах да га убијем!“. У наставку дијалога кључног су значаја реплике:

- „Ја сам вам узалуд говорио да га овдје не остављате“...
- Мислио је да сте к Босни отишли, зато је полудио.
- Ко му је казао да смо пошли за Босну?
- Не знам, неко, ђаво би знао ко.
- Јеси ли му ти то казао?
- Не ни помислио...“

Остатак разговора наратор је препричао, углавном понављајући Масникове исказе из првог дијалога. Нова је само теза да се не треба стидети предаје, јер „И стари су јунаци хватани, робљени, затварани“, а поред тога „Суд је у Колашину, може се десити да га не осуде на смрт“.

Масник говори присебно: *ниједна његова реплика нема ускличника*, ни када кори Никове другове. Међутим, у фабулар-

ним околностима разговор се доживи као дијалог иследника и осумњиченог. Друга реплика, мада казана као објашњење Нико-вог поступка, уствари је одбрана. Узалудна, јер Тајовић је у њој наслутио „онај отров безнаба“ којим је Масник тровао и сломио Ника. Сад зна: „Украо је његову душу, а сад хоће и моју да украде. Треба да га убијем брзо, прије него се предомислим“. Са метком у цеви погледао га и видео „Чудовиште — глава змије на тијелу камиле“. Први пут су симболични знаци сједињени. Ипак, није га убио — „Душа смета“.

Трећи разговор је уследио после потере у којој је Тајовић чуо: „Низ поток, људи“, заклео бих се, викну Масник“. Сумња као да се потврдила, али „заклео бих се“ одаје да није сигуран, зато се пресуда одлаже. Као у класичној драми, овај разговор има експозицију. Ладо је смислио замку: писмо за Гаља. Ако је Масник змија, неће га предати адресату него четничком команданту. Прикривен, посматра га у раду: „На лицу му је блажен израз камиле која кваси папке“. А кад му се гласнуо „потскочио је као да је нагазио на жаровље“ — опет се одао гестом и преобразио у „узнемирену змију“. Уместо поздрава, казао је „Бре-е, вазда ли ти мени дођеш изненада!“ И додатно се одао: да га Тајовић прати и вреба. Следи нема сцена: гледања и „овладавања живцима“. Масник се поново „прерушио у камилу“ и штити се маском — осмеха. Али у контакту и конфликту нису само чула већ и „рентгени“, како Ладо назива инстинкт и интуицију, за дубље проницање и види: „Провирује змија кроз осмијех, кроз лијево око па кроз десно, косим погледима“. Природу дијалога је сам наратор одредио: „Сад ћемо се дуго надлагивати“. Масник почиње добром вешћу — старог Луку су пустили из затвора. Ладо се не радује, јер је у затвору оболио па му је сада и кућа затвор. Нису се сложили у оцени узрока Лукиног ослобађања. Масник казује да село прича о миту, а он мисли да је Ладо „неком запријетио“. Ладо, напротив, види у свему мамац. Уствари је хитнуо мамац — и Масник је загрисао: „Да те намаме к њему па да те смакнут? Видиш, помишљао сам и на ту ствар“. И одмах се ушластио и покајао што је то казао, пожурио је да омашку прикрије рођачком бригом коју је вешто одглумио: „Нек сте живи и здрави — биће времена за гледање“ и „братским“ саветом „Не вјеруј ником — ни мени, а не другом коме“. Инсистирање на рођачкој вези треба да поврати поверење.

Писмо намењено Гаљу компликује игру: ни узети, ни одбити. Покушао је да се извуче разлогом да ће га Гаљо издати; није прихватио Ладово уверавање да је „Гаљо наш“ и предложио да му усмено пренесе поруку. Није се одао да га је заинтригирала противречна Ладова изјава да је писмо само позив за састанак, а затим упозорење да писмо уништи у случају опасности. Кад је

најзад узео писмо, изразом лица прикрио је да би више волео да није запечаћено. Међутим, све је ово глума. Паралелно са конверзацијом одвија се други и дубљи ток дознавања, о коме Тајовић каже: „Све зна, погађа и оно што не зна, назире, нањуши, а на лицу му се ништа не познаје . . . Уплаших се од његове проницљивости . . .“. Да би избегао „пажљиво гледање“ променио је тему, пожалио се да му син болује, проклињао време кад здрав момак „завиди чак и богаљу“, јер њих не мобилишу и не терају да иду у потере. Готово се расплакао и скоро изазвао Ладово сажаљење. Уствари, он не одустаје од плана, хтео је само „да га успава“ да би дознао јесу ли Јакша и Васиљ са њим, и ко је комесар Ђаво?

Сада Тајовић у дијалог уплиће другу замку. Одговором да је комесар — странац, да је болестан и лежи у пећини, доводи Масника у искушење да упути потеру на Губавчеву пећину. Масник нуди да упути лекара, али им замера што се крију у пећини — „Не бих ја у пећину ни кад је киша — позната је пећина у Губавчу“. Маневром да пећина није испитана, да се у њој може „војска сакрити“, измамио је израз изненађења, али тренутан, „Тргао се, погледао ме — већ је све то избрисао са лица“. Само није могао избрисати Ладову слутњу да је „тумарао по пећини“. Ладова лажна информација да се у пећини пламен гаси од неких гасова, умало га је навео да противречи, „заустио је нешто да каже, уједе се за усну и не каза“. Није се одао.

Опаска да је Масник водом „оквасно очи и врат да се расхлади“ показује како га је разговор нервно исцрпео. И сам наратор признаје: „Пођох најзад, уморан сам“.

Енигма Масник коначно је решена у последњем разговору, који повратно уноси јасноћу у претходне дијалоге. Већ Тајовићево питање „Јеси ли ти онај што ми посла потеру на пећину?“ указује да се Масник ухватио у замку, а истовремено и да је изгубио игру. Иако су и сада његови одговори вешто срочени нису више уверљиви, нити привлачни, не само зато што су изгубили загонетност, већ и зато што читаоцу постаје јасно да Тајовић није дошао да разговара, већ да се освети за Ника и за себе! Сада привлачи пажњу Ладово психичко стање пре убиства, *раскол између намере и чина*. Кад је чуо Масников глас у листосјеку, Тајовића је као вртлог повукла жеља одмазде: „Ноге су већ саме кренуле у јуриш, руке су се стегле око пушке и коса ми се најезила, окренула се на ту страну“. Детаљ о коси је чудесно експресиван. Фрапантнији од следеће хиперболе о трку — „престижем самог себе“. Али кад га је позвао да сиђе, са дрвета, десило се неочекивани преокрет, — јавила се савест питањем: „Мора ли баш то да буде и имам ли ја на то право?“. Незаборавно питање Родиона Раскољникова. Дошао је да убије, а почиње да филозофира о праву, о трагизму тренутка и за жртву и по себе. Слути будуће кајање. Из дубина се јавио родовски ниво свести:

„Он је Видрић и штити сина . . .“ Али савест патријархално васпитаног младића савладала је мржња према издајнику, такође укорењена у патријархални морал, и идејно мотивисана, зато јача. Она је диктирала последњи разговор, најдраматичнији у целој причи:

„— Ти ништа нијеси крив, само си однио оно писмо на *криву* адресу. А сад могу да ти кажем: писмо сам ти дао само зато да видим гдје ћеш га однијети.

— Могу и ја тебе да кажем: тачно сам знао зашто ми га дајеш и однио сам га на *праву* адресу . . .

— Де, спусти се с тога дрвета, викнух.

— Спустићу се кад свршим посао.

— Спустићу те ја брже но што мислиш.

— Немој да гинем на божјој правди!

— Баш да видимо ту божју правду. Ако си прав — промашићу“.

Смртно рањен Масник пузи ка гомили насјеченог грања и подсећа Лада: „тражи рупу, као змија“. Најзад је карактеристика личности изгубила амбивалентност и постала коначна — „змија“.

Поред конфликта са Вучком Видрићем, Тајовић и другим односима са средином открива своју и људску психологију. Нису све фабуларне ситуације једнако богате, али све богате глобални психолошки ниво дела. Тако жива Мага васкрсава погинулу Видру. Од бола и жеље, Ладо фантазира да су је излечили у болници, да је илегалним везама стигла у партизане и живи *под туђим именом* — Мага. Он не може да одреди је ли то „у сну или на јави“, у чему је и специфика душевног стања. Оваква стања јављају се и у нормативним ситуацијама. Ивин прекор због пљачкања одећа увредио га је и у наступу гнева заборавио је њено име! И тек када се извеснео „Ту ми се одједном врати у сјећање њено име: Ива“.

Још је суптилније осећање страха у „срми самотништва“: „ако још нешто тако гласно изговорим, уплашићу се сам од себе, као од неког непознатог“. Уопште говорећи, *страх је најприсутније стање* и аутор га је оптимално користио у исликавању „унутрашњег портрета“ јунака. Страх је осетио још у детињству, од паса сеоских, од „проклетих“ рушевина, од хуке Лима, од људи. Али страх који доживљава у герили разликује се интензитетом и тројношћу. У глави „Бол као нож препрјечен“ Тајовић доживљава страх у сну кошмарном, који је условио све елементе слике: *Неко непознат држи ништољ у руци и тражи га погледом*, а он је у *тесном простору*, не може да се брани, јер *пушки је нешто тешко притисло*; Васиљ и Иван су га оставили и побегли; околни пејзаж је осветљен ватром; смењује га соба допола отворених врата од којих бије студен. Од фазе нервне муке страх се претвара у физиолошко стање: „Од страха ме забоље празно

мјесто усред стомака и бол поче да кружи. Зглобови, који су дотле мировали, попустише дрхтавици . . . Смучило ми се до повраћања, не могу да дишем — једва се отимам од вртоглавице“.

Други доживљај страха је на јави, у својој кући, коју опкољавају. Треба да умакне, а не зна куда ће. Ситуацију драматизује присуство Ивино са дететом у колевци, који због њега могу да настрадају. Одлучио је да Ива и дете напусте кућу, а он „да се наубија“, али „Страх ме хвата некако изнутра . . . буну се немашти народ жлијезда, не слаже се са одлукама главе, кука, степе, шишти као змијско коло. Уши ми је запушила та побуна. Вид ми се мути . . .“. Страх Јадов, дакле, није последица кукавичлука, јер се *одлучио на борбу, а не на предају*, већ рефлекс егзистенцијалног нагона. То га не спасава од стида и чак самопрезира. Кад је умакао, лежећи у трави, немилосрдно суди себи: „Више нијеси комуниста, ни борац за слободу, ни ништа, него само дроњак у трави, управо гомила дроњака која личи на страшило што је пало“. Индикативно је, међутим, да се ова самоосуда није јавила у моменту угрожености, већ накнадно. А значајна је по томе што показује сву флуидност психо-емоционалних стања.

Ово се запажа у Тајовићевој психологији након преокрета од скривања и праштања ка одлуци „да се нешто чини и са наше стране“. После пуцања у хајкача, после рањавања Тробрка, и убиства Коста Америке, изменио се до непрепознатљивости његов однос према људима. Кад је затекао Таслача на спавању у глави му се роје мисли: „Како би било да га убијем? Не што га мрзим, него онако — да га наградим за поштење. Била би му то лака смрт, без горчине страха и бола“. У духу филозофеме Достојевског „Човек је биће које се на све навикава“, Тајовићево понашање уверава да и нормалан човек, и то интелектуалац и марксист, неосетно постаје убица. „Кад видим човјека како иде путем или тумара око куће, *прва ми је помисао да га погледам преко нишана и скинем с ногу*. Знам да се од тога свијет неће поправити, али свеједно — рука ми се сама отме и пушку подигне, око се веже за неку тачку на грудима или на глави . . . кажипрст напамет напипа обарач, згрчи се и озноји се од пуне жеље да повуче“. Не желећи да остане утисак изузетне деформације, аутор је у сцени Тајовићевог сусрета са Јакшом потврдио да је реч о општој *појави*. После уверавања да га је дуго тражио, да се не плаши, молбе да му верује, Ладо ипак мора да га преклиње: „Немој да ме убијеш, Јакша! Кајаћеш се, ако ме убијеш“, а знојћи се од страха мисли: „Убиће ме за одијело, убиће ме за десет метака и пакло дувана, *или само из чистог ћефа* — јер он је дуго самовао и мора да је подивљао више него ја“.

Снови и машта су класичан приповедни модел откривања потсвести личности. Тајовић често сања и снови су му садржајни. Најинтересантнији су *мотиви освете и љубави*. У време ди-

рективе „притајити се и чувати кадрове“, он сањари о обрачуњима, чиме се откривају оћутана неслагања и неостварене жеље. Тог типа је сцена потере, док је разговарао са Драгом Нечекићем: „У маштању осакатих једну гомилу нападача . . . Леже мртви, јече рањеници, чујем међу њима познанике што су ми се замјерили — неки стењу и проклињу, неке вуку на гранама у долину . . .“. Визуелност и тоналност слике су увећани ради поравнања са стварношћу и компензације одсуства таквог чина освете у активности групе.

У једном Тајовићевом сну „бијело је све наоколо од хаљина дјевојачких. Све су се окупиле око моје постеље, Злата и Сокола и мала Нора Фројденфелд, и Вида и Ана Окрићанчев, а ја више нијесам ја, него један други друг, рањен у децембарским демонстрацијама, плав и лијеп, златне косе гргураве“. У наставку сна око њега су „мала с киком“, Смиља и Даворјанка. И оне у бијелим огртачима и певају му. Све је у слици сна семантизовано, симболично и психолошки мотивисано. Све контрастира стварности у којој Тајовић снева. Белина, и то девојачких хаљина — чедност и младост — насупрот црном времену хајки, мржње и погибија. Упадљив је број девојака и њихова национална порекла означена презименима. Само је земљакиња Видра његова девојка. А он је потајно желео да и друге освоји. Очеvidно у стварности непривлачан, и од тога бојажљив, и усамљен, преобразио се у лепог, златокосог и храброг „другог“, који има све чега он нема и све девојке плени.

Сан ослобођен разумске и вољне цензуре казује жељено, а недоживљено. И понављањем открива снагу жудњи и позледе што му те радости живот није даровао, већ ускратио. Живот је понудио Неду, сељанку. Однос без поезије, земно-нагонски — „главно је да је жена“. Вероватно су и зато сви њихови састанци *ноћу*. Видео ју је само у одблеску ватре са огњишта, кратковечног пламичка шибице и на месечини. Ипак је њихова „романса“ у невреме надахнула приповедача за дирљив исповедни тренутак: „Задржао сам јој само руке у рукама, изблиза јој гледам очи и читам из њих — по нечему је осјетила да је прошло наше једино кратко лето, украдено и отето . . . Сасвим је прошло и неће се вратити. Жао јој је као и мени. али за ту жалост нема лијека, осим ћутње и трпљења“. Доживели су свељудски лепо бол.

9.

У наративи „Лелејске горе“ неки мотиви, слике, појаве, вицекратно се понављају и тиме издвајају од осталих објеката, сугерирајући читалачкој свести посебну своју функцију. У првом јављању обично се примају нормативно, а касније се осете њихова *преносна значења*, која су најчешће симболична. Запажа

се да су симболични знаци од сва четири космичка елемента — *земље, воде, ватре, ваздуха*. И наслов првог поглавља „Магла“, и реченицу „Магла легла преко рушевина“ читалац прима у дескриптивној функцији. Затим ће магла јунацима приче перманентно заклањати видике, небо, скривати стазе, заводити их у беспућа, претварати дане у сумрак, гасити ватре. Али тек ће наслов завршног поглавља фабуле „Из магле“ открити да магла није била само магла, већ *знак времена и положаја партизана-позадинаца*. Ратна ситуација је постала нејасна, оријентира магловити и Видрићева група подсећа на *јато ждралова у магли*. У финалној слици магла се разилази, *изронила је планина обасјана сунцем*, симболизујући јасну перспективу даљег пута.

А *пут* је кључни симболични знак фабуле. У првој реченици поменуто је „путељак“, али се одмах изгубио у магли. То је подтекст Тајовићевог исказа: „Не знам гдје смо...“ Затим експлицитно: „У тами се *стаза изгуби*, а *друга се* наместо ње *не појави* — то је као да нам се последњи фењер угасио“. Нешто касније Иван Видрић нервозно пита: „Постоји ли други пут?“. Кренули су „блиједом танком стазом искиданом наслагама опалог лишћа“, али и она се „искрала, нема је, само зид стијена стоји испред нас“. Зато Васиљ прекоревачки Ивана: „Вазда нађеш беспуће“. У глави „До Ђавољег уочишта“, другог дела, посматрајући Лелејску гору, Тајовић примећује: „Има јама и пећина и помрчине усред дана, *само пута нема*“. У столетној шуми, коју није такла секира није чудо што понавља „Пута нема, излаза нема...“, али и када се појави неки пут, Тајовићу се чини да није за људе. У глави „Стара игра“, трећег дела романа, долазећи себи после бунила, (разговара са Ђаволом) види овако: „На путу нема никог, по томе изгледа да то *није пут за људе него варка насликана* да изгледа да их је било“. И у глави „Оста капа на Бацана“ пут је сабласна визија: „Пут се на неким мјестима бјеласа као да је посут брашном од костију. Има и скелета од дрвећа што суво стоји, шири руке аветињски и нијемо прича своје јаде“. У поглављу „Игра натамника“ четвртог дела фабуле, поново сабласна слика: „Скљока се сунце, слизаше се сјенке... *Пут је закрчен наплавима и искидан одроњавањем* — напустих га...“. И на крају четвртог дела романа, у глави „Вичу и машу угарцима“, Тајовић прича: „Испливао сам из непознатог и препознајем неке стијене са чесмама око пута. *Пута ту уствари нема, свакичас се варам*, а оно што препознам затрепери за тренутак у двојној светлости...“

У финалном поглављу последњег дела романа, Ладо и Јакша, по мрклој ноћи иду и, сudeћи по Јакшиној изјави: „*Ти не знаш гдје смо*“, понавља се слика са почетка фабуле. Ипак, најзад су пут нашли: „Нагнух се да видим, с невјерицом, и опипах га длановима. *Јесте, пут је, стари онај*, којим су често одлазили у збјегове и враћали се с договора да се дигну на оружје. Сам се прикрао и ћутке се понудио да нас одведе... Нераван је и каменит,

изгажен петама и копитама, тврд је зато се и снажно пробија кроз маглуштину... Корачам њиме и бришем зној, и једва се уздржавам да не зацјевам“.

Кроз целу причу, дакле: кретање јунака је *ход по беспућу*. И кад наиђу на богазе, закрчене су препрекама, затрпане одронима, засуте лишћем. Стално траже пут, стално понављају „*пута нема*“. Символика је јасна: борци траже нови пут у ратној ситуацији пуној сметњи. А пут који су нашли је *стари пут*.¹¹ То може значити или да *сем борбе другог пута до слободе нема*, или да ће се *под новим именом обновити стари друштвени односи*. Ово наизглед парадоксално структурно решење открива симболику новог знака — *кружног кретања и круга*. У почетној глави романа група иде, јер „*мора да се иде и кад се не зна куда*“. Кад су наишли на закрпу, коју је Тајовић у зору бацио, увидели су да се *врте укруг*. Поновиће се то у причи. Чак и у завршној сцени — иста фраза и иста ситуација. „*Ти не знаш гдје смо*“, пробуди ме Јакша... По чему то? — По стијени. Једном смо већ прошли поред ње... Докле ћемо *колати око ње*?“

Символика хода укруг преноси се и на схватање историјског пута човечанства. Ту концепцију излаже Ђаво: „*Јалова ти је нада у промене, јер ништа се не мијења да постане нешто друго него оно исто што је било. Круг, разумијеш...*“. Тајовић му опонира. Међутим, судећи по кружном кретању одреда коме припада нема аргумената да је оспори. У последњем поглављу приче, размишљајући о свом животном путу, Тајовић га види као кружно кретање: „*Круг се скоро завршио, све ће изнова започети*. Само треба да у Глувље дође један дјечак за овцама, да слуша пјесму и гледа рушевину како се у сунцу, на далеком брду распада у прашину“. И дечак ће, значи, ако буде даровит да размишља о судбини људској и историји, такође поновити „*Круг се скоро завршио*“.

Делејска гора је прво *топоним*, измишљен. Затим се конституише као *централни круг простора романа*, који је обележен истим својством, садржаним у именима што звуче злом и људским лелеком од муке. Чак и Таслачева мала памет схвата да су сви ти предели једнаки: „*По лелеку и проклетству све би ово требало да се зове Делејска земља*“. Није више планина (гора), већ *земља*. Најзад постаје симбол људског станишта у васионском кругу, и живота између два вриска: рођења и издисаја.

Лим је *нараторова*, и *ауторова*, завичајна река. Већ у првом помену није јунаку само то, већ „*чудесни приказ сталног покрета*, слика вјечно младе снаге и упорне борбе с временом“. Чак је у детињству наслутио да *кретање* и *борба* имају неко више значење у природи и за људе. *Лим* је и по значењу латинског корена и по функцији у приповедању — *граница*. После другог

¹¹ На питање: зашто се дуго тражење завршило налажењем старог пута, Лалић је одговорио: „Ако се слажеш, реци да сам био видовит!“

разговора са Масником, Тајовић га види другачије, и пут до њега такође. Тим путем је Нико Доселић, напуштајући борбу, силазио у долину, у низину, „пуну стража и патрола“. Ладо одлучује да иде другачије: „Презазићу га! Свеједно, једном мора да се гази... Можда ће ме вода освјежити, а и срећа може да се промијени кад стигнем на другу обалу“. Није тешко осетити вишеструку симболичност сцене: *Лим је Тајовићев Рубикон!* А друга обала је негација досадашњих становишта и понашања. Нада у „промену среће“ овде није празноверје, већ уверење да ће активност водити успеху. И води се придаје митско — животно значење.

У контексту оваквог схватања воде симболично значење добијају још неки елементи нарације, на пример — купање. После пљачке куће Боја Мумла то је ритуално прање од „читаве прошлости, обзира и осјећања, склањања с пута, склоности за жртве и одрицања“, конкретније, од идеолошких директива са којима се није слагао и пре него што их је ратна стварност демантовала.

Пре одлуке да прегази Лим, у Ладовом самотништву појавила се овца, од које једва успева да се одвоји: „Поџох, а она замном, јагње за њом. Сад смо тројка“. У традиционалној парадигми знакова овца и јагње симболизују *безазленост* и *доброту*. У православној богослужбеној литератури реч *агнец* (јагње) је *Христос*. У народу, међутим, овцу зову *брав*, што је у преносном смислу негативан квалификатив. У конкретном случају овца означава *слепу везаност* за неког и нешто, која се доживљава као *комичан* и чак *подругљив* однос. Јагње које прати Тајовића знак је да је и он „јагње“. Сцену у којој се он *насилно* одваја од овце треба тумачити као *нараслу одлучност* да се ослободи свих особина „јагњеће природе“, али истовремено и *слепе идеолошке везаности* за једно схватање света, једног вођу.

Антипод овци је *змија* — њен отров је смрт и страва. Загонетно је што се камуфлира лепотом, тело њено је „бердан од сребра и бисера“. Тајовић је назива „баволовом љубавницом“ ради паралеле са лепотицом — љубавницом „попа Корошца“, које се сећа из студентских дана. Баволову осуду што ју је утаманио, јер иако их има превише, њега нико није овластио да ствара равнотежу у природи, Тајовић одбацује и чин убиства оправдава митским аргументом — да *змија која дуго живи постаје аждаја*. Све је алгорија. Змија симболизује *зло*. Баво, као врховно оличење зла, ускраћује човеку право да уређује свет. А човек не пристаје на трпљење зла и уништава га пре но што је постало веће (аждаја). Остаје једино енигма зашто је *наратор* зближио змију и лепоту. Је ли зло лепота? Или се маскира лепотом да би безазлену доброту лакше обмањивало и отровом убијало?

Тајовићев сусрет и убијање змије су предзнак сукоба и обрачуна са људским злом — Вучком Масником. Паралелу успешно остварује атрибут *змија* уз лик јунака.

Тама и *светлост* су отпочетка приче у неком немом борењу. *Тама* именује почетак наратије. Опаска Тајовићева да су „без сјенке“, значи да *сунца нема*. Дуго неће бити тог *главног оријентира* на земљи, иако је небеско. Можда је *сунце* најређа реч у свеукупној лексици романа. Уместо живим, ненадно ће изгрејати над стрељаним Рамовићима, на утабаној ледини. Као да је наратор хтео да им уместо свеће синју зраци, и да им се одужи што су пред цевима стрељачког вода певали „Ој, слободо, сунце јарко...“. А тама је Ђаво, он проповеда: „Мрак је принцип!“ Ипак, као у миту, у завршној слици Лелејска гора је „обасјана сунцем“. Истина, оно је „невидљиво“, јер није изгрејало, али не може да не изгреје. И боје су симболичне — *златна* и *црвена*. У креирању финалне слике вероватно је утицало памћење народне песме: стални епитет *слободе* је *златна*. А слобода се мора изборити „црвеном крвцом“.

Симболични су и извесни елементи фабуле и композиције дела. У почетку су на сцени само *три јунака*: Иван, Ладо и Василић. Затим у причу улазе Вељко, Нико, Јакша и Бајо — њих *седморица* чине језгро људства романа. Најупадљивија је употреба броја *дванаест*: сви делови романа имају по дванаест глава. Кад је реч о бројевима у парадигми симбола, онда су ови, уз *девет*, у најчешћој употреби. Тројка са почетка фабуле подсећа на *тројицу* богатира из руских оџбина не само бројем, већ што су и они на симболичном *раскрићу*. *Дванаест* значи завршен временски круг; а круг је најсиметричнија геометријска слика. Тежећи хармонији распореда структурних компонената, аутор се из оба разлога могао одредити за ово композиционо решење.

10.

Још живи учесници и сведоци збивања описаних у „Лелејској гори“ у ликовима романа препознају учеснике рата, из оба тора. Ради будућих тумача и читалаца Лалићевог романа потребно је бар делимично осветлити питање односа јунака и прототипова.

Иван Видрић неким биографским подацима и особинама личи на Милана Куча, револуционара, који је 1943. погинуо у борби близу села Љешнице у беранском крају. Његова супруга имала је надимак Гара, а судбина сина истоветна је са податком из романа. Подсећа и понашањем: Куч је био ћутљив, уздржан у реаговању, рационалан у одлучивању.

Бајов прототип је Владо Мартиновић — Бајица, који је такође погинуо у помснотом окршају код Љешнице. Родом је

Џетињанин. Покрајински комитет КПЈ делегирао га је да координира активности партизанских група на територији Васојевића, и да руководи партијским радом.

Прототип епизодног лика Мартића је Вељко Мартиновић, студент права, члан среског комитета КП у андријевачком срезу.

Јакшина и Зарова судбина стварана је према случају браће Арсенијевић, Мирка и Александра, студената из Берана.

Рајо Боснић подсећа на Радивоја Боричића, несвршеног гимназисте из села Полице, код Берана. Узоран партијац по самообразовању, страстан читалац белетристике. Имао је дара за сликарство.

Шанчевић је генерал Саво Јоксимовић, главни јунак каснијег Лалићевог романа „Одлучан човјек“.

Стварајући лик Драга Нечекића, аутор је имао у виду Воја Нововића, предратног официра, првоборца НОР-а.

Солунац коме се ругају варошка деца је капетан Трифун Вуковић, носилац Караборбеве звезде и Легије части. У рату 1912. рањен, изнео је са бојишта рањеног принца Александра Караборбевића. Разочаран стањем у Југославији постао је алкохоличар.

Јоцо је Јован Недић, из села Пешаца код Берана. Официр ЈНА. А Гојан — Ђоко Вујошевић, шофер, родом из Куча, инструктор ПК КПЈ. У Зеку Аралији препознаје се Ђуро Меденица, студент, комесар Комског партизанског одреда.

У Рамовићима аутор је описао судбину револуционара Вуксана Цемовића, Миливоја Мићовића и Воја Делевића, које су карабињери преузели из четничког затвора у Харемима и стрељали.

Гиздић је предратни полицијски писар Радосав Јоксимовић, командант милиције талијанске команде у Беранама.

Јузбашаић је Павле Ђуришић, капетан, служио је у 48. пуку југословенске војске у Беранама. Касније четнички војвода.

Арсенићу је прототип четнички командант Душан Арсовић, официр југословенске војске.

Теолог љотићевац је Вукота Кандић, студент Теолошког факултета у Београду. Није убијен приликом откривања оружја. Лалић ће га срести у заробљеничком логору „Павло Мелас“, у Солуну, и поменути у *Раскиду*.

За Гаљов лик аутора је инспирисао Данило Ивановић.

Причу о барјактару Гривићу аутор је стварао према казивању Ника Павића о сељаку из околине Никшића, који је певао подругљиву песму о себи, кајући се за своје раније поступке. Имена сељака Лалић се више не сећа.

Шицо је Миро Вукадиновић, несвршени гимназист из села Машта код Берана. Један од првих милиционара. Убио је симпатизера НОР-а Радована Лазовића, а ранио Милију Пођанина, једног од јунака Лалићевог романа „Раскид“.

Протитип никада, *неизмењен*, не постаје књижевни тип. Овакав степен препознатљивости ученика рата у јунацима романа има више узрока. Пре свега, уметнику је потребан изванредан ослонац на реалност, зато неке личности постају основа за обликовање јунака у даљем проседеу. Поред тога, Лалић је у фабулу „Лелејске горе“ унео свој *ратни дневник*, што се морало одразити на корелацију актери — прототипови. Истовремено то конституише у делу компоненту *историјског романа*. Најзад, аутор је свакако емотивно везан за покољење „заљубљено у своје снове о људском братству“ и хтео је да „Лелејска гора“ брани од заборава њихову жртву.

У принципу, имена и презимена су измењена. Међутим, десило се да су нека имена непотребно мењана. У глави „Равнодушна стара авет“ текст гласи: „Прво се сјетих Николаја Черноволског — не знам тачно је ли Николај или Александар, сигуран сам само да је царско име, а ми смо га звали — Ђело. Предавао је математику“. Професор Беранске гимназије, Александар Черноволски, предавао је до рата хемију. А име професора кога су ђаци звали Ђело је Леонид Крастиљевски. Пошто у време писања романа одавно нису били живи, није било потребе за мењање имена.

11.

Лалић је одабрао приповедање у првом лицу. То нарацији даје квалитет *непосредног сведочења* и *исповедни тон*, који интензивирају интерес читаоца за причу. Такво казивање је по класичној класификацији модела приповедања — у суштини *монолошко*. Аналитичко читање текста романа открива све типове монолога: *епски*, *лирски*, *рефлексивни* и *драмски*. Истина, треба указати да се монолог приповедачког дела разликује од драмског, и уствари је *мисао за себе*, *неказани исказ*, наравно условно, ако се апстрахује да је и такав монолог адресован читаоцу. Епски тип је доминантан, што је свакако условио *жанр*. Доминантан не само по томе што претежно реализује фабулу, већ и када би се, експериментално, изоставиле дијалогске сцене, *радња би опстала*, јер разговорне ситуације стално прате наративне операције, интервенције или коментари. Читалац стално среће: „Ипак, *мислим* да сам опкољен, јер су имали довољно времена да се окупе“; „Сједим на пању поред ватре и од букове гране крешем качамак... Један ивер одлете даље од других и кроз прамен паре упаде у качамак. Нека га, *рекох*, — слуги на смок“; „Не мари ако мало отспавам, *рекох* најзад...“; „Смири се, *кажем себи*, немаш шта жалити!“; „Изгледа да је било нешто, *рекох у себи*, нека утвара је покушала да ме намами у пећину“; „То је сан, *кажем у себи*, криво ми је што ми сан стално доводи мртве...“.

Фреквентни су, наравно, и остали типови. Лирски има, углавном, две варијанте: инспирисане *природом* и *личним мотивима*. Прва варијанта је типична за пејзаж: „Лежим на пропланку и гледам ведро небо у висини. Бистро је толико да жеб изазива, с плићацима крајева, с вировима без шљунка и дна, а најдубље је изнад мене . . .“ Или: „Поново се згуснула зелена магла шуме, као поручена за маштање . . .“; „У шумама испод Стрмоглавца крије се извор ријеке Бучнице; одмах преко ријеке почињу гиздавски предјели, а они су сасвим пусти . . .“; „Лишће је непомично, птице су се притајиле, и воде, и све. Усамљени у понору тишине наши гласови се неприродно пропињу . . .“; „Сви наши путеви воле воде и уз њих се приблијају . . .“.

Друга варијанта: „Одједном, не знам је ли у сну или на јави, — дође ми чудна *мисао*: Она није Мага него Видра. Зачудих се како се нијесам раније сјетио . . .“; „Једна *дјетиња радост* просијава кроз брадату шуму над стазом и пропланцима . . .“; „Кад се сјетим *слика из сна*, оне заискре и непознатим бојама и преливима преобразе смрчеву гору, брда, људе . . .“

Рефлексивне монологе конституишу углавном медитације о питањима егзистенције, људске природе, историје. „Свима су нам мајке криве: родити, то је поставити између чекића и наковња. Свијет је стара ковачница . . . Живот ти углавном прође у томе што те један кује и испитује, а други се крије иза тебе и стално те присиљава да ударце примаш . . .“ . Ништа ту човјек није срушио, ни ранио. Није то што је добар . . . није ни од страха, јер човјек је дрска животиња с наследном склоношћу да се уобрази“. „Она (Неда) се усправи, одвоји — одједном смо два свијета који крећу да се растану . . . Нема никог између нас; само ваздух црн од ноћи, али и у њему је мрачни закон да се све раставља . . . одлази у даљине из којих се не може дозвати“.

Овог типа су и сви Тајовићеви *коментари* сусрета са Ђаволом. На Ђаволову осуду убијања змије, јер није никог ујела, следи Ладова неказана мисао: „Дуго се и вјешто извлачила. Можда је мојих година, или нешто мало млађа. Ако је тако, потребно би јој било да поживи још неких девет стотина осамдесет година па да постане аждаја . . . Подигох главу, а њега већ нема“. А поводом понуде да прода душу и Ђаволовог одбијања, овако га види и мисли: „Усне му се мичу — по томе ми се чини да напамет срачунава неке вишецифрене бројеве. Очи му продорно зашкљичаше, као да је у далеку будућност продро и у њој спазио нешто што му се не свиђа. Можда будућност и није тако лијепа као што смо замишљали, али он свакако претерује кад покушава да ме уплаши њоме. Не плаши ме ни то што ме прозира и чита ми мисли, — прозирем и ја његове . . .“ . Осећајући муку *двојичиштва*, Тајовић у дуелима са Ђаволом тражи одушка у самоуверавању: „Само сјенка нема сјенке, а из тога би се дало извести да је он само сјенка и утвара . . . Без мене га не би било . . .“

И без самоће га не би било . . .“

Монолози драматичне распре *два гласа* у јунаку могу се условно третирати као *драмски*. Тајовића ноћу муче мисли које насртљиво пришитују: „зашто ово и зашто оно — као да се прошлост може повратити . . . *Узалуд им говорим* да не може, оне свеједно наваљују и муцају: како би било да је бар мало другачије било све ово што је било и прошло? Никако, вичем најзад . . . То што је било најбоље је од свега што је могло да буде“. Или: „Отрова у мени има за цео сплет змија . . . Нокте сам изгризао, прсте начео . . . зуби су ми се изоштрили и шкргућу: Што изабра да будеш комуниста, кад си знао да је то тешко и проклето? Што се нијеси извадио да поћеш на Пљевља, па у Прву пролетерску, па с људима да погинеш, а не овако? Сад ћути . . .“. Овог типа је и „Уморим се и отежам; вратим се гдје сам, *па се нишам*: Што лудујеш Ладо, јадо, што се не смириш? Да су ти очи трипут продорније него што су — шта би видио?“ Ове варијанте монолога уствари су *дијалог* са собом, и чине прелазну форму између два најфреквентнија модела нарације.

Дијалогом су исцриповедане најконфликтније и најдраматичније ситуације фабуле. Свесно или спонтано, аутор је користио и све дијалогске типове: *епски, филозофски, менипејски* и *драмски*. У епском се јавља *дијалог — информација*, углавном о актуелним и протеклим збивањима, на пример о издаји и погибији Вељка Плећовића, о састанку остатка чете, о убиству Драга Нечекића, о Никојој предаји, о стању на Источном фронту, о борбама партизана у Босни. Типичан пример је Иванов *разговор са гласником* о стрељању Рамовића:

„— Јесу ли их тајно стријељали, пита Иван.

— Дању је то било, није тајно. Не би ни могли тајно, јер знало се и чуло се — стално су пјевали.

— Војници пјевали?

— Не, војницима није баш било до пјесме, а послије су и плакали . . .

— А онда ко је пјевао? Четници?

— Не него сами Рамовићи. Њих тројица — као да иду на свадбу.

— То сам и мислио — нијесу нас осрамотили.“

Чешћи је *дијалог-полемика*, чији су поводи нетрпељивости чланова групе, неслагања о тактици борбе, спорови са „легализованим“ бившим партизанима, са декларисаним и потајним непријатељима и, посебно, са Ђаволом. Дијалог прекида ток нарације казивача, који може постати монотон и уноси динамику и разноврсност. Поред ове функције управо ова варијанта најефикасније разоткрива карактере јунака, односе, атмосферу говорне ситуације, јер се сви предмети приче сагледавају најмање са два гледишта, а самим тим и објективније.

Кад је убио пољског миша, који га је уплашио, Васиљ каже Ладу:

„— Овако ће једном четници тебе . . .

— Хоће ако ухвате, и наљутих се: Ни тебе неће помиловати.

— Ја и не тражим да ме помилују.

— А ја зар тражим? Кад си чуо . . . да ја то тражим?

— Нијесам чуо, нијесам ни казао.

— Казао си да има разлике, а сад кажи која је разлика! . . .

— Нека тога, нијесте дјеца, виче Иван“.

Најуспелији полемични дијалог су Тајовићеви разговори са Вучком Масником, у којима конфликтност и емоционални набој перманентно нарастају и преображавају дијалог у својеврсну *градацију*. Они су анализирани са психолошког аспекта, али се и у том виду анализе осећа њихова егземпларна полемичност.

На саветовању у Лому, Тајовић полемиче са Бајом о предлогу да партизани привремено одустану од акција оружаних и чувају „главе“:

„— Промукао сам учећи их да се чувају — да чувају своје главе.

— Ти у томе имаш доста дара и искуства.

— Не помаже. Ништа не слушају.

— Млади па луди. Не би ни били с нама да нијесу луди.

— Луд сам што то причам теби, кад си им ти био учитељ.

Какви учитељи, такви баџи.

— Да нијесу били такви, не бисмо ништа учинили, а то би било горе . . .“

Поред полемике, дијалог садржи и *ментално*, комично-сатирично обележје од сучељавања Бајовог *директивног* тона и Тајовићевог *персифлирања*.

Тајовићеви разговори са Ђаволом су блиски типу *сократовског филозофског дијалога*, који снаже сериозност полемике. Њихов спор актуализира вечне проблеме и посредно интензивира експресивност казивања. Вербални дуели са главним противником око схватања *проклетих питања* историје човечанства откривају драму психичког раздвајања Ладове личности и имплицитно филозофски дијалог ближе *драмском*. Побуђен конкретном ратном ситуацијом, Тајовић размишља о проналаску оружја које би „учинило крај насиљу“; Ђаво одговара:

„— Насиље није тако страшно, као што се о њему прича.

— Мислиш ли да није?

— Знам. Уствари, насиље је солидан мотор: вуче и гура.

— Има мотора застарелих. Неке треба промијенити.

— Мотор се може промијенити, али принцип је незамјенив. Покушај сам да замислиш: шта би било од људи кад би се случајно ослободили? . . .“

У подтексту је схватање да насиље, изазивањем отпора, покреће друштвени развитак. Са њим коинцидира Ђаволова кон-

цспција човека, казана Ладу у препирци: „Треба да се одупи-
реш, зашто си човјек!“

У другом разговору спор се наставља о могућности револу-
ционарног преображаја света, коју Тајовић доказује континуи-
тетом мита о Икару и Дедалу и стварању авиона:

„— Зар није једно такво зрнце иза наше наде у правду?”

— Није, нема га. Друго је кад се нешто машта с угледањем
на природу, а друго кад неко крене изван тога и даље од ње.

— Кренули смо и стићи ћемо.

— На том путу сте досад стигли само да брже таманите
једни друге . . .“

Овакви фабуларни пасажии се не разликују од сценске ин-
терпретације драмских текстова. У ову групу се могу убројити
сањани разговори са мртвим Сакијем, Вељком Плеховићем и
ухапшеним Ником Доселићем.

У наративи се запажа и облик *препричаног дијалога*:
„— Рече да би било боље да завежем . . . Тежи сам му, рече, него
Талијани. Тежи је он мени, *рекох му*, него Талијани и четници
заједно“. Или, Плеховић се „узгред хвали пећинама, као да их
је сам направио“. Наратор понекад у дијалогу неказану реплику
преобрази у *монолошки исказ*. Нечекић истиче: „Истина је исти-
на и кад нам се не свиђа“, а Тајовић каже *за себе* „Можда дели-
мично, али не сасвим. И онда, има истина које нам се свиђају,
али тај се баш никад не превари да их гласно изговори! . . . Кад
једне истине прећуткује, поштеније би било да ни оне друге не
крчми“.

Понекад реплику значи ретком индивидуалном особенош-
ћу. Одговори Боја Мумла, на пример, схвате се тек кад се „пре-
веду“:

„— Ајде на кунференцију да идемо!

— Ахан хаун какан куче! Одудун дадан дуду!

— Мора се, наређење је, не бисмо ни ми од воље.

— Угангун гаганнаум, бабун, бабун!

— Шта каже оно?

— Одмах ћемо, само капут да обуче, објасни Бојов син . . .“

Поред главних модела приповедања аутор је користио *пис-
мо* и *документ*. Тајовић пише писма Гаљу и Тробрку, оставља
записе на телима убијених Вучка Видрића и Коста Америке. А
две *легитимације*, талијанска и четничка, доприносе расветљава-
њу енигме Масникове улоге.

И по естетичком опредељењу и по природи Лалић није пи-
сац склон да стилизацијом диви читаоца. Његови наратори и ју-

наци очевидно више брину *шта ће*, него *како ће* рећи, зато приповедање „Лелејске горе“ карактеришу једноставност и природност. Међутим, особено осећање језика, условљено даром, уноси у његово причање *метафоричност*. И када се текст романа чита специјално са тим циљем, изненади неслућено богатство фигуративности, непримећене у обичном читалачком контакту. Иако спонтана,¹² орнаменталност делује као да је програмирана, јер текст садржи готово комплетну парадигму фигура, од поребења до симбола. Читамо: „Окупиле се вране и прегоне се *као* да плијен дијеле“; Ников „глас шкрипи *као* да нож на брусу општри“; „Запретан у облацима *као* мало жара у пепелу тиња мјесец“; „Кроз мисли ми прораста свашта, *као* трава“; „Црне јове стоје, *као* црне краве на појилу“; „Зора се облизује око брда, *као* лија око кокошињаца“. Приметно је да су сва ова поребења стварана из *руралних* елемената. Таква су и *развијена поребења*, веома честа: „Власт је за њега нешто *као* притка, а човјек је боранија која се за притку хвата и уз њу расте“; „Већ је зашло сунце. Окренух се — Вељка више нема: и он зашао“; „Нико плаче а крије . . . тако и камен кришом плаче што је камен и што га газе — сув је одозго, а кад га подигнеш вазда се нађе нешто росе с доње стране“; нека поребења су инспирисана ратом: „Жиле држе камење *као* мртве мајке мртву дјецу“. Уочавају се и позајмице из фолклора „Као врана на два коца“; „Крив си као криво дрво“; „Чекамо ју као озебао сунце“ и др.

Метафоре су и нормативне и иноваторске: „језерце ливаде“, „зелена магла шуме“, „зарђали раоници дланова“, „пазучо четинара“, „лустиња поштења“, „срма самотништва“, „неслан живот“, „пасош слободе“. „Дим није *изрод ватре*, већ њен плач“. И метафору раба ратом обузета свест: „душка — јама пуна јада“, „стонога у талијанским цокулама“ (колона потере).

По фреквентности могло би се закључити да се наратор најрадије изражава *персонификацијом*: „Дрво је најпоштенији створ“; „Киша је посакривала висове“; „Скљока се сунце“; „Слизаше се сјенке“; „Мјесечина позлати камене чворуге Седлу и Жељину“; „Нада се изјалови“; „Свитање извлачи грбе и далеке ћеле са снијегом“; „Планине сунчају затрављена ребра“; „Последњи урлик планете“; „Град ломи гранчице . . . Малакше да нас превари и измами напоље, затим опет прида. Послужи се вјетром као рукама, обори двије даске да покаже шта све може . . . скоро би се рекло да нека свјесна воља управља тиме“. Неке персонификације веома подсећају на имажинистичке: „Облак лиже камењар“ и др.

Очевидна је склоност ка *иронији* и *пародији*, које ствара веома успешно: Бајо саветује „Сваки треба да има око на потиљку“, Магић му се руга: „Онај задњи могао би да иде уназад,

¹² Лалић ми је казао да није могао да чита књигу Милорада Ђорџа о његовом песничком језику, јер не влада системом поетских фигура.

као рак“. Посебно су експресивне пародије на теолошке мотиве: „Љуби ближњег свога с брадом!“ „То што те он тјера, природно је — опрости му, јер не зна шта ради“; Јазавци се боре да одрже врсту „изабрану по љепоти и створену божјом вољом, према лику и обличју свог бога“.

Божов пророчки сан о „Кокоту с двије главе“ уствари је развијена пародија на *двоглавог орла* — монархистичког грба. Пародично је и прекрштавање дана: недеља — *кевела, покевельак, баксузлук, биједа, черечњак, ћорави петак*.

Хипербола је ређа, али увек импресивна: „Тишина се згуснула, могла би да се сијече“; „Заљуљах ћерам, закачих сунце“; „престижем самог себе“; „тихо је до краја свијета“ — ово треба прво моћи осетити да би се у свести формирала представа и формулисала у исказу.

И *контраст* је ретко инвентиван: „Ноге су ми два цака *вуне* натопљена *оловом*“; „блекну овца, као да је *из тона опалила*“; позајмљује их из фолклора: „бијела врана“, „чардак ни на небу ни на земљи“, „бог — стари крвник“.

Веома је честа *синестезија*: „Очи скоро вриште“; „пирну мало црног вјетра“; „догоријева моје лето“; „поглед му постаде потмуо и тежак“; „кад човјек загази у вријеме“; „превара базди поред свих украса“; „Црвена мрља бола тиња... Час је плави-часта, час црвена, час дими и личи на ударац“.

Необично је што је код уметника изузетно присног доживљаја природе тако ретка *ономатопеја*: „Вода гркори: грли-грли-грли-грли“. Ретке су и гласовне комбинације речи ради еуфонијског ефекта. Тек понека алитерација и асонанца, асидент и полисидент: „Тороче вода у кориту“; „косачи испред нас брус косе“; „прска дрвље и камење“; „борило се па се уморило“. „Стој, стој, не бјеж, не дај, куд пуцаш, што пуцаш, чекај, ај, ај“.

Међутим, ипак се може рећи да је метафоричност казивања квантумом и квалитетом равна најуспелијим нивоима романа.

Лалић је написао пре ове књиге, а поготову после ње, низ романа, али, по мом уверењу, јесте и остаће у историји књижевности првенствено као творац „Лелејске горе“. У њој је комплексније и успешније од Ђопића, Ђосића, Селимовића, Исаковића остварио сагу о рату, о комунистичком покрету који му је претходио, о партији која га је водила, о људима који су се борили против освајача и „нових потурица“, против заостале свести масе, коју су из „сточарско претхришћанских времена“ хтели да приближе идеји о праведном свету. Открио је снаге и немоћи, разноликост и промењивост њихове мисли и емоција, хтења тела и чежње душа, изложио промишљену концепцију човекове природе и њену неслободу од космичких сила и закона. По критици идеолошких догми, „Лелејска гора“ је најсмелије дело југословенске савремене књижевности. По мисаоности, сублим-

ности доживљаја земље и неба, експресивности казивања, достојна је поређења са класичним романима европске литературе. Вероватно ће дуго бити узор новим ствараоцима, као што већ дуже време презентира нашу књижевност у свету. Европски критичари пишу: „Лалић каже“, као што пишу „Шолохов каже“, „Маркес каже“, „Хемингвеј каже“...

Милосав Бабовић

„ЛЕЛЕЙСКАЯ ГОРА“ МИХАИЛО ЛАЛИЧА

В работе, написанной по повлду тридцатилетия опубликования окончательной редакции романа, рассматрывается в разных аспектах глобальная структура произведения:

а. Построение сюжета романа из записок авторского дневника военных лет, вследствие чего дошло до *сближения истории и поэзии*, т. е. *исторических событий и событийного плана* повествования, объективирующего авторское видение эпохи.

б. Своеобразие позиции рассказчика: в отличие от классического романа, где всё и все говорили о главном герое, в „Лелейской горе“, напротив, герой Тайович говорит обо всех и обо всем.

в. Параллельно с главным течением повествования, текут исторические *реминисценции* и *предвидения* будущего, таким образом оптимально освещается действительность фабулы; одновременно время романа (современность) получает естественное обрамление.

г. Идеинополитический план романа насыщен до предела смелой, иногда ядовитой, критикой стратегии и тактики руководства КПЮ в организации и проведении революции; раскрываются отсутствие подлинного диалектического мышления, и процесс превращения положений марксистской теории в схоластические догматы. Критика ведется и с философского уровня: доказывается несостоятельность марксистской концепции человеческой природы, подвластной гораздо больше биологическим законам чем идеологическим теориям и лозунгам.

д. Проведен анализ самых драматичных сюжетных ситуаций, раскрывающих авторское проникновение в сферу сублильных переживаний, вызванных одиночеством, страхом, ненавистью, жадной мщеньем, моральными дилеммами, чувством любви, наслаждением, верой в идею, обаянием красоты, показывающих всю сложность психики человека и амплитуду его реагирования.

е. Показано разнообразие моделей повествования.

ж. Указано на эстетическую функцию интерполяции из Библии, народного эпоса, Негоша, Андрича, Фауста, Братьев Карамазовых и др. шедевров мировой литературы.

з. Отдельный разбор посвящен парадигме символов и знаков, вплетенных в повествовательную ткань романа.

и. обстоятельно рассмотрена система метафоризации, вплоть до частотности отдельных тропов и фигур.

й. В итоге, работа представляет субъективное восприятие объективных художественных ценностей самого удачного романа Лалича, выражающего всеми уровнями структуры поэтику писателя.